

CELÂLÎ İSYANLARINDAN BÜYÜK KAÇGUNLUK

1603 — 1606

I.

MUSTAFA AKDAĞ

Anadolu İsyanlarının başından Kuyucu Murat Paşa'ca celâli karışıklığını sonuçlandırmak üzere girişilen hareketin bittiği 1608 yılına kadar olan safhasına *celâli isyanları* adını vermek tarihte alışılmış bir deyimdir. Hattâ, Köprülü Mehmet Paşanın Sadaretine kadar olan Anadolu ayaklanmalarına da bu adın kullanıldığı oluyor.

Bizce, 1608 den sonraki Anadolu isyanları, artık, yepyeni karakter aldığı için, bunlara celâlî adının verilmesi doğru değildir. Hakikaten devrinin kaynakları IV. Murad zamanındakilerine, meselâ, “zorba isyanları” sözünü daha yerinde olarak kullanmışlardır.

Bilindiği üzere, uzun yıllardan beri “Anadolu isyanları” bizim başlıca araştırma konularımızdan birisi olmuştur. Elde ettiğimiz sonuçların önemli bir kısmını, yani 1550 den 1603 yılına kadar olan “celâlî isyanlarını” makaleler, ve en son olarak ta büyükce bir kitap halinde yayınlamış bulunuyoruz¹.

Bu yazımızda ise, 1603 den başlayıp 1608 de son bulan ve “celâlî isyanları” olayının en korkunç safhasını teşkil eyliyen “Büyük Kaçgunluk” önemli bazı olaylarını esas belirtileri ile özetliyeceğiz.

1 - Büyük Kaçgunluk Yaşantısının Geçtiği Yıllardaki Türkiyenin İktisâdi tablosu:

Uzun Avusturya ve İran harpleri sırasında gelişen ve 1596 sıralarından itibaren Anadolunun sosyal hayatını felce uğratan celâlî karışıklıkları, köyün kolu tutan insanların ziraatten lewendliğe çektiği,

¹ Sözü geçen kitap, Dil ve Tarih - Coğrafya Fakültesi yayınları arasında “Celâlî İsyancıları” adı ile yer almış bulunuyor.

bağ-bahçe ve yazı-yabanda çalışanlara güven bırakmadığı için, üretimin azalması, ayrıca, kötü hava şartlarının da aradaki etkisi ile, memlekette açlık baş göstermiştir. Bu durumun, Anadolu'da, gıda maddelerini ateş pahasına çıkarması yüzünden Rumeliden bu geçeye hububât getirip satma işi yüksek kâr sağlıyan bir ticaret olmuştu. Fakat, bu da İstanbulun ve Ordunun beslenmesini tehlikeye koyduğundan, Hükûmet o taraftan, Anadolu'ya, özellikle buğday geçirilmesini yasaklamak zorunda kaldı².

Bütün memlekette, hububât alım ve satımı resmî vesikaya bağlandı; o kadar ki, İngiliz elçisinin bile, İstanbul'da yiyeceği ekmeğin buğdayını satın almak için hükûmetten vesika aldığı görülüyor³.

Son 10-15 yılın içkarışıklıkları, devletin, yalnız ziraat işletmeciliği alanındaki düzenini değil, bütün iktisadî hayatını, para eldeğişimi sistemini, iç ve dış alım-satım dengesini altüst etti. Bu arada, yerli zenaat (endüstri) büyük bir çöküntüye uğradı.

Ziraat hayatının nasıl kötü duruma düştüğüne bir örnek olacağı için, burada gıda maddelerinden et ve ekmeğin fiyatlarını gösteren bir kaç rakam vereceğiz:

XVI. Yüzyılın Kanunî Süleyman devri sonlarına kadarki ekmek ve et fiyatlarına bakıldığı zaman, genel olarak, inip çıkmaların önemli olmadığı görülür. Özellikle koyun yetiştirmenin kuraklık veya öteki tabii afetlerce etkilenmesi fazla olmadığı için, et fiyatlarındaki inip çıkma rakamları arasındaki fark ta % 25 i pek geçmemiştir. Çünkü, örnekleyin, bir akçeye düşen koyun eti, çoğu zaman 200 dirmeh (640 gr.) iken, bu miktarın 150 dirheme (480 gr.) indiği olmuştur. Hakikatan Üsküdar kadısınca, 1523 Temmuzunda (Ramazan), kararlaştırılan et narhı bir akçeye 150 dirhem (480 gr.) dir.

Ondan sonraki yıllarda da bu rakama raslanmakla bereber, narh, bir akçeye çoğu zaman 200 dirhem olarak defterlenmiştir.

Öteki Anadolu şehirlerinde görülen fiatlar da Üsküdar'dakinden çok ayrıksı değildir. Edremitteki et narhlarından 11 Nisan 1516 (8 rebiülevvel 922) tarihli, 1 akçeye 200 dirhem (640 gr.) 1536 (943) tarihli olanı, 1 akçeye 175 dirhem (550 gr.), 1564 (971) tarihli de, 1 akçeye

² Başbakanlık Arşivi. İbnül-Emin, Karton-3-Nr. 679

³ Galata Kadısına, 4 Recep 1016 (25 Ekim 1607) tarihli hüküm: Muhimme Defteri Nr. 76, s. 77

150 dirhem (480 gr.)dır. Bursa'da aynı sıralarda uygulanan narh, 1 akçeye 175 ile 150 dirhem arasında inip çıkıyordu. Konya'da, 6 haziran 1571 tarihli et narhı da, 1 akçeye 200 dirhem olduğuna göre, zamanının bu büyük şehri de et yönünden diğerleriyle aynı idi.

Ankara, Kayseri gibi büyük tüketim merkezlerindeki fiyatların da, bu adlarını verdiğimiz yerlerdeki benzer narhları uyguladıkları anlaşılıyor. Bize göre, koyun eti ve ötekilerinin her tarafta birbirine yakın narh ile satılmalarına sebep, hayvanların sürüler hâlinde oraya buraya götürülmelerindeki kolaylık olsa gerektir.

XVI. Yüzyılın başından Kanunî Süleyman saltanatının sonuna kadar olan süredeki ekmek fiyatlarının düşme veya yükselme durumuna gelince, XVI. Yüzyılın ilk dörtte üç kısmını kapsayan bu sürede, ekmeğin normal fiyatı, bir akçeye 750 dirhem (2400 gr.), ya da en çok 800 dirhem (2560 gr.) kadardır⁴. Ancak, ekmeğin bazı yıllar 450 dirheme (1440 grama) düştüğü de çok görülmekte idi ki, bu, o yıl hububâtın iyi olmadığından ileri gelmekte idi. Normal narh miktarı olan 800 dirheme göre, 450 yi fiyat hesabına vurursak, ekmekteki yükselişin % 56 olduğu sonucuna varırız. Örnek olarak vereceğimiz bir kaç rakam ile, ekmek yönünden, Türkiye'nin, büyük kıtlıklar dışında⁵, sonraki devre bakarak oldukça iyi durumda olduğunu görüyoruz.

1519 yılının 7 ocağında (5 muharrem 925) Bursa Kadısının deftere geçirdiği ekmek narhı, bu şehir için 1 akçeye 750 dirhem (2400 gr.) idi. 1529 Haziranının rakamı 500 dirhem (1600 gr.), 1542 Aralıkındaki 650 dirhem (2080 gr.), 1547 Ağustos 21 inin narhı da 800 dirhem (2560 gr.) olarak geçiyor. Üsküdar mehkame defterlerinden alınan narh rakamları, burada, 1523 Temmuzundaki ekmek fiyatının, 1 akçeye 450 dirhem (1440 gr.), 1524 Ocak ayındakinin 750 dirhem (2400 gr.), 1551 Şubatı 22 sininki 700 dirhem (2240 gr.), 1557 Kasım 22 sininki de 600 dirhem (1920 gr.) olduğunu anlatıyor.

Öteki şehirlerin ekmek fiyatları da yukarıda verdiğimiz rakamlara, aşağı yukarı, uyuyor. Meselâ, Edremitin 1536 daki ekmek fiyatı 1 akçeye 750 dirhem (2400 gr.) idi. Aynı kasabada, 15 Ağustos 1567 de, bir akçeye 600 dirhem (1920 gr.) düşen bir narh uygulanmıştı. Konya'

⁴ Bir tek ekmek, genel olarak, 200 dirhem (640 gr.) geldiğine göre, 1 akçeye 800 dirhem demek, her biri 640 gram gelen dört ekmek demektir.

⁵ Meselâ, 1494-1503 yılları arasında çıkan kıtlık yüzünden, İstanbulda 1 akçeye ancak 50-60 dirhem (160-190 gr.) un zor bulunabilmişti.

nın 6.VI. 1571 (12 Muharrem 979) tarihli ekmek narhı, bir akçeye 800 dirhem (2560 gr.) düşecek şekilde görülmüştür⁶.

Bu yazımızda söz konusu olan Büyük Kaçgunluk yıllarından önce gelen, yani XVI. Yüzyılın son çeyrek kısmını teşkil eden III. Murad ve III. Mehmed'in saltanat sıraları, Türkiye'de gıda maddelerinin pahaya kalkması yönünden ikinci basamak olmuştur. Bu devirler için elimizde, önceki devirlere âit olanlar kadar narh rakamları bulunmakla beraber, gene de belirli bir fikir verecek durumdayız.

1574 yılının 23 kasımında Edremit'deki et narhı, 1 akçeye 125 dirhem (400 gr.) düşecek şekilde idi. Ankara'da ise, 1590 Haziranında 1 akçeye 100 dirhem (320 gr.), 1592 Aralıkta 67 dirhem (224 gr.), 1594 Temmuzda 100 dirhem (320 gr.) et veriliyordu. Yalnız, Rumeliden beslenmek zorunda olan yerlerde, örneğin İstanbul ve Bursa'da, Karayazıcının harekete geçtiği 1599 yazında, et narhı 8 akçeye bir okka (400 dirhem yani 1320 gr.) olarak ancak uygulanabiliyordu ki, Hükûmetin de, ayrıca, koyun getirtme işindeki gayretine rağmen, etin bu kadar pahalı (1 akçeye 50 dirhem = 160 gr.) olmasının sebebi, Anadolu'dan koyun sağlanmasının imkânsız hale gelmesi diye gösterilebilir.

Hububat ekiminin iç karışıklıklar arttıkça azalması, ve kıtlık yıllarının sürekli olmaya başlaması ile, fakir halkın ellerindeki topraklarını, yok pahasına, paralı kimselere devretmeleri, hükûmetin de miri toprak kurallarını artık yürütemez oluşu gibi nedenler ile, köy çevrelerinde, şu bu kimselerin, hayvan sürüleri besleme şeklinde işletme uyguladıkları çiftliklerinde tarlaların otlak haline getirilmesi, buğday-arpının yeter derecede üretimi yollarını bütün bütün kapatıyordu. Diyebiliriz ki, XVI. Yüzyılın sonlarında birden kabarmaya başlayan iç karışıklıklar, tarlada uğraşan kişilere çiftlerini bıraktırıp, onları celâlilik etmiye çekmiş, bu da memleketi kıtlığa, kıtlık iç göçlere götürmüş, en az on beş yıllık ekmeksizlik halkın üzerinden bir silindir gibi geçmiştir.

1599 ile 1610 yılları arasını dolduran zamana ait vereceğimiz bir kaç narh rakamı bu pek kötü tarih olayı hakkında yeter bir fikir verecektir.

1603 Yılında, Bahkesirde, mahsulün kaldırıldığı ay olması dolayısıyla az çok bolluklu sayılan Eylül ayı ekmek satışı üzerine 1 akçeye 225 dirhem (720 gr.) narh konmuş ve kışa girilirken bu seviyede kalı-

⁶ Daha geniş bilgi için bak, "Celâli İsyânları" adlı eserimiz s. 48

namıyarak ekmek miktarı 175 dirheme (560 grama) düşürülmüş idi. Bursadaki ekmek fiyatı da hemen hemen aynı ve belki daha pahalıydı.

Ankara'da, 1599 da 150 dirhem (480 gr.) olan ekmek, 1606 Mayıs-ında 120 (386 gr.), mahsulün yetiştiği Temmuz ayında, sırası ile 130 (416 gr), 140 (448 gr.), 150 (480 gr.) rakamlarına çıkabildi ise de, bir yıl sonra, yâni 1607 Tammuz ortalarında, 100 dirhem (320 gr.) gibi bir miktar'a düştü. Kayseri'deki hububat fiyatlarının görülmedik derecedeki yüksekliği, bu şehrin ekmek narhını, halk için yaşanması güç bir pahalılığa çıkardı. Gerçekten, 15 Nisan 1608 tarihinde tesbit olunan narhı, 1 akçeye 70-75 dirhem (224-230 gr.) ekmek düşer şekilde bulmaktayız.

Celâli isyanlarının Kuyucu Murat Paşa tarafından büyük ölçüde yatıştırılması ile fırtınanın sanki dindiği 1609 dan itibaren, herkes yerli yerine dönerek, ziraat işleri de yeniden düzene konduğu için, ekmek narhının yavaş yavaş normale döndüğü, gene elimizedki rakamlardan iyice anlaşılmalıdır. Et de, eski pahalılığında kalmıyarak, fiyatlar yarından fazla düşmekte gecikmedi.

XVI. yüzyılın başlarından XVII. yüzyılın ilk on yılı sonuna kadar olan süre içinde fiyat seyirlerini göz önüne koyduğumuz ekmek ve et gibi iki önemli gıdanın pahalılaşıma derecelerini, % hesabı ile akçenin altın ve gümüş değerleri yönünden geçirdiği değişikliklere göre ifade edersek, daha iyi bir fikir edinmiş olacağız.

Yukarıda da söylediğimiz gibi, oldukça bolluk içi sayılan Kanunî Saltanatı yıllarında, ekmeğin tabii fiyatı bir akçeye 800 dirhem (2640 gr.) idi. II. Selim Saltanatı ile III. Mehmedinki arası sürede, tabii fiyat bir akçeye 400, Celâli Fetretî yıllarında 200 150 ve büyük kaçgunlukta 70-60, hattâ 50 dirhem ekmek düşecek şekilde idi ve narhın bu kadar pahalı biçilmesine alışılmış bulunuyordu.

Adı son geçen şehirdeki fiyat yükselmesi % ye çevrilince, Kanunî devrinin 100 rakamı, III. Murad zamanında 200, I. Ahmed tahta çıktığı sıralarda 400 ve Büyük Kaçgunlukta 800, yada 1000 oldu; yâni ekmek fiyatı on misli arttı demektir. Çünkü, bir akçeye düşen ekmeğin ağırlığı, örneğin, Kanunî devrinde, normal olarak, 900-1000 dirhem iken (2880-3200 gr.), III. Mehmed devrinde, yarından fazla düşerek, 400-350 dirheme (1280-1120 gr.), I. Ahmedin tahta çıktığı sırada, bu da yarıya inip, 200-175 (640-460 gr.), 1603 den sonra gelen yedi yıl-

lık karanlık sürede ise, bunun da yarısı olan 100-50 dirhem'e (320-160 gr.) kadar düşmüş olduğunu, bunu belli ağırlıktaki ekmeğe ödenen akçe diye alırsak, fiyat yükselmesinin on mislinden bile fazla olduğunu, bir akçeye alınan ekmeğin ağırlığının indirilmesi şeklinde düşünürsek, ekmeğin on defa küçülmüş bulunduğunu hesap ile buluruz.

Ankara'da, 1594 sıralarında, iyi bir işçinin gündeliği 12 akçe olmasına karşılık, ekmeğin dirhem ağırlığı da 200'e (640 grama) inmiş olduğuna göre, işçi (ırgat) gündeliği, aşağı yukarı, hemen hemen bu günün Ankarasın'da satılan her biri 660 gramlık 12 ekmeğine bedel oluyor. Görüyoruz ki, 1550 deki ekmeğin dirhemi 1594 de 4-5 misli azaldığı, yâni, fiyat bu kadar arttığı halde, işçi (ırgat) gündeliği ancak 3 katına çıkabilmiş bulunmakta idi⁷. Hele Büyük Kaçgunluğun o şiddetli kıtlık yıllarında, işçi gündeliği en çok 18-20, yâni 1550 dekinin 5 katı olduğu, fakat, ekmeğin fiyatındaki yükselmenin 10 katı geçtiği düşünülür ise, sosyal hayatın nasıl alt üst olduğu iyice anlaşılır.

Etin fiyatındaki yükselme seyirini de bu yönden kaydetmek faydalı olacağını düşünerek bir kaç rakam vereceğiz.

1550 de, İstanbuldaki et narhı 1 akçeye, genel olarak, 200 dirhem (640 gr.), Bursa ve öteki şehirlerde 150, ya da 175 dirhem (480-560 gr.) idi⁸. 1595 sıralarında, bunun 125-100'e (400-320 gr.) indiğini görmekteyiz; yâni, pahalılaşma 1550 dekinin iki katı idi. Sonraki yıllarda narh usûlü değiştirilerek, 1 akçeye düşen et miktarı değil, bir okka etin kaç akçeye satılması gerektiği şeklinde bir yol tutulmuş, örneğin, bir okka (400 dirhem yahut 1280 gram) et 6,7, 8, akçeye kadar yükselmiştir. Bunları, 1 akçeye düşen et miktarına çevirirsek, sıra ile 66.5

⁷ Bir fikir vermek için, bu günkü durum ile ölçülür ise, 1964 de Ankara fırınlarının çıkardığı 660 gr. lık ekmeğlerden 4 yada 5'i bir akçeye almıyordu. En iyi bir işçinin gündeliği, o zaman en çok 4 akça olduğuna göre, bu 16-20 ekmeğin bedelidir. Günümüzün aynı nitelikteki işçisi de 12-15 liraya çalıştığına göre bu para ile şimdi 17-20 ekmeğin satın alınır. Demek, sırf ekmeğin yömünden düşünürsek, zamanımızın işçisi ile o zamanın işçisi (ırgad'ı) nın kazançları arasında fazla ayrıksılık bulamayız.

⁸ İstanbul'da etin daha ucuz ve öteki şehirlerde pahalı satılması, hükümetin başşehirde zorla koyun sürülerini sevkinden ileri geliyordu. Hattâ, koyun sahiplerinin sürülerini İstanbula kendi arzuları ile götürüp satmalarını sağlamak için, taşra kadılarına kasabalarındaki et narhını çok ucuz tutmaları emrinin verildiği de olurdu. Örneğin, Rumeli ve Diyarbakır gibi İstanbula koyun yollayan yerlerin kadılarına yazılan 1560 (967) tarihli bir hükümde, narhlar, bir akçeye 300 dirhem (960 gr.)'den aşağı et düşmemesine dikkat etmeleri, başşehirde etlik koyunun gelmesinin ancak bu şekilde sağlanmış olağı yazılıydı. Bak., Mühimme Def. Nr.4,S. 337

(212 gr), 57 (182.5 gr.), 50 dirhem (160 gr.) oldukları anlaşılır. Son rakam, 1550 yılındaki 200 ün dörtte biri, ya da 150 nin üçte biri olduğuna göre, fiyat artması üç-dört katına çıkmış sayılır. 1603 ten sonraki 7 yıllık büyük kuçgunluk süresi içinde, 400 dirhemlik bir okka etin 12 akçeye çıktığı oldu. Yâni, bir akçeye 33 dirhem (107) gram) et düştü; fakat, bu darlık yıllarında genel olarak bir okka et 8 akçe idi. Şu rakamlara göre, bu yiyecek maddesi, 1550 den altmış yıl sonra, en çok altı kat artmış bulunuyordu.

İşçi gündeliğini bununla da karşılaştırır isek, şöyle olur: işçinin bir günlük emeği, 1550 de dört akçe veya ikibuçuk kilo et, 1610 da 20 akçe yada 3 kilo et olarak değerlendirilmekte idi. 1964'de de, işçi gündeliğini Ankara'da en çok 15, et fiyatını da yedi buçuk lira kabul edersek, yukarıda, 1550 ile 1610 arasındaki orantıyı burada işçinin zararına buluruz. Yâni, bu günün işçisi bir gündeliği ile ancak iki kilo et alabilmektedir.

Yiyecek maddelerinin 1550 ile 1610 yılları arası pahalalanma seyrini daha iyi belirtmek için, ekmek ve etin elde edildiği buğday ve koyun fiyatlarını gösteren birkaç rakkamı da burada kaydedeceğiz:

Fatih'in saltanatı sırasında bir koyun 15-20 akçe iken, 1520 de 25-30, 1550 de 30-35, 1595 de 100-120 ve Büyük Kaçgun devri sonuna düşen 1609 da da, 217 akçeye satılmıştır⁹. Bu yazılanlara göre, 1550 nin koyun fiyatları ile 1609 daki arasında, aşağı yukarı, altı kat bir fark vardır. Tabii et narhındaki yükselmenin bu ölçüye uymadığını rakkamlar göstermiştir. Örneğin, Anadolu şehirlerinde, 1550 de 1 akçeye 150 dirhem (480 gr.) olarak kabul olunan et narhı, Ankara'da 1607 de 40 dirheme (128 gr. a) düşmüş idi¹⁰. Bundan anlaşılıyor ki, 1607 de et fiyatlarındaki yükselme 4 kat idi. Bu rakamları bir işçi gündeliği ile şöyle karşılaştıralım: 1550 nin 9 gündeliği, $9 \times 4 = 36$ akçeye eşittir ki, iyi bir koyun bedeli idi. 1595 de ki durumda ise, 10 işçi gündeliği bir koyun edebiliyordu. 1605 sıralarında¹¹ gündelik, yâni, $11 \times 20 = 220$

⁹ Kayseride ise, koyunun tanesi 1607 de 3.5 kuruşa (560) akçeye) satılmıştır: Ankara, Etnoğrafya Müzesi, Kayseri Ş.Sc. 1016-1018 tarihli defter.

¹⁰ Bu sırada narh şekli, bir okkanın (1280 gramın) kaç akçeye satılacağını karara bağlama şeklinde olup, bu bahsettiğimiz Ankara et narhı, etin okkası 10 akçe şeklinde geçiyor, Ankara Ş.Sc.Nr.10,S.298.; Fakat, biz önceki şekle çevirmiş bulunuyoruz.

¹¹ Açlığın felâket halini aldığı, ve akçenin "kesadı"—enfilasyonu dolayısıyla, alışverişin kuruş hesabına döktüğü Kayseride, buğdayın bir kilesinin (20. kg.mn) bir kuruşa ve daha yukarılara çıktığı görüldü. Bu sırada, 160 akçe bir kuruş idi. Ankara Etnoğrafya Müzesi, Kayseri Ş.Sc. 1016-1018 tarihli defter.

ile bir koyun alınabilirdi. Görülüyor ki, koyun fiyatının yükselişi ile işçi (ırgat) gündeliğinin artışı orantısında işçi zararına bir değişme olmuştur. zamanımızın 15 lira olarak kabul ettiğimiz işçi gündeliği ile, 150 lira olan koyun fiyatı arasındaki orantının 1595 dekinin aynı oluşu, insan emeğindeki değer ne kadar yerinde saydığımızı açıkça belirtiyor. Esas aldığımız tarihlerdeki buğdayın, eldeki rakamlara göre gösterdiği fiyat seyrine gelince:

1550 de, Üsküdar, Bursa ve Edremitte bir kile (25.600 gr.) buğdayın değeri 5-6 akçe olarak kabul olunuyordu. Bu, o zamanki 4 akçelik işçi gündeliğinin bir buçuk katı idi. 1595 buğday fiyatı, aynı suretle, 20-30, işçi ücreti 12 akçe olduğuna göre, buradaki oranı iki kat sayabiliriz. Büyük Kaçgunluk Devrinin karanlık günlerinde, bir kile (25.600 gr.) buğdayın 100 akçeye çıktığı görüldü. Bu, o zamanki işçi gündeliğinin 5-6 katı demek idi.

İşçi gündeliğini bir de pamuk veya keten bezi ile karşılaştıralım:

1520 de bir "ırgad" iki veya üç akçeye çalışmakta idi. Bir arşın pamuk bezi de 2.5 veya 3. akçe, keten de 4-5 idi. 1550 de, işçi gündeliği 4 akçe (5 e de rastlanıyor), bez fiyatları ise, öncekine göre çok artmış değildi. Tam 1595 e ait bez fiyatlarını gösterir rakam yok ise de, buna yakın sıralarda pamuk bezi 5-6 ve keten de 9-12 olarak geçiyor. İşçi gündelikleri bu yıllarda, 8-10 (12 olanı da var) akçeye çıkmış idi.

1609 un pamuk veya keten bezi (arşın) fiyatları, 15-25 (33'e de rastlandı) akçe idi. İşçi gündeliği de 20 akçeye kadar çıkmıştı. Elimizdeki rakamlara göre, örnek olarak verdiğimiz yıllara ait keten veya bez fiyatı ile işçi gündelikleri arasında şaşılacak bir yan yana gidiş görülüyor. Yâni, burada kaydettiğimiz her dört tarihte de bir işçi gündeliği orta kalitede bir arşın beze denk kalmıştı. Bunu metre ile ifade eder isek, her dört tarihte de bir işçinin, iki gündeliğini vererek, iyi kalitede bir metre keten bezi veya çok iyi kalitede pamuk bezi almasının mümkün olduğunu görüyoruz. Günümüzün işçi gündeliği ile pamuk bezi fiyat karşılaştırması, işçinin çok lehine bir değişmesinin meydana gelmiş olduğu sonucunu verir. Bunun da sebebi, dokuma sanayiine uygulanan makine ile yapımdaki ilerlemenin pamuklu fiyatlarını çok düşürmüş olmasıdır ki, bu da Türkiye tarihi dışındaki bir oluşmanın etkisi diye anlaşılmalıdır.

Yukarıda, çeşitli fiyatlara ait olarak, başlıca dört tarihi göstermek üzere verdiğimiz rakamların anlattığı pahahılaşıma, sırf bu maddelerin

kendi değerlerinin yükselmesi değildir; altun değerindeki artma da bu fiyat ilerlemesinde rol oynamıştır. Ancak bunu da gösterdikten sonradır ki, hakiki fiyat artışı ortaya çıkacaktır.

Türkiyenin para eldeğişiminde önemli yeri olan altun sikke, “fi-rengî filori” diye ün salan Venedik dükası idi; ve resmî değeri 1520 de 55-56, 1550 de ise, 59-60 akça olarak kabul olunuyordu. Halk arasında geçen değeri ise, bu sıralarda akçenin sağlam durumu dolayısıyla, resmîsinden en az 5 aşağısına iken, III. Murad devrinde başhyan “akçe kesadı” = enflasyon olayı dolayısıyla, altunun resmî fiyatı ile pazar fiyatı, daha fazlasına geçme yönünden büyük fark göstermiş, örneğin, 1582 de resmî değer gene 60 akçe iken, halk arasında 70 e çıkmış, 1591 de 142 yi bulmuş idi. Bu durumda, resmî fiyat 120 ye çıkarılmakla beraber, hükûmetçe akçenin durumu perkiştirilemeyip, enflasyon devam ettiğinden, altun, 1600 yılındaki 160 akçelik resmî değerine karşı, halk arasında 200 den alıcı buldu. 1609 da ise, altunun kara borsa değeri 300 akçeyi geçtiği yerler vardı.

Şimdi, işçi gündeliğini altun yönünden de değerlendirelim. Bir işçi, 1520’de 18.5 gün (18.5X3=55.5), 1550’de ise 15 gün çalışarak (15X4=60) bir altun alabilirdi. 1591 deki resmî fiyata göre, gündelik de 8-10 akçeye çıkmış olarak, 12 günde bir altun kazanmak mümkün sayılırsa da, altunun halk arasında ki fiyatı yönünden durum 1550 dekinin aynıdır. Yani, 142:10 = 14.2 gündelik bir altun idi. 1603’ün ardından gelen yedi yıllık karışık devirde, altunun, 300 akçeyi geçmiş olmasına rağmen, işçi gündeliğinin 15-20 katına eşit olduğunu görmekteyiz. Böylece, burada adlarını ve fiyatlarını saydığımız maddelerden bez ve altunun fiyat yükselişi ile işçi gündeliği artışları arasındaki oranın sâbit kaldığı, diğerlerindeki gelişmelerin ise, insan emeği aleyhine olduğu dikkati çekmektedir ki, bu da, doğrudan doğruya Türk iktisâdî ve içtimâî tarihinin özelliği ile ilgili bir oluntudur.

Yukarıdan beri fiyatlar yönünden verdiğimiz bilgiyi anlatılanların özü olarak belirtmiş olmak için, rakamları aşağıdaki tabloda karşılaştırmalı olarak sıralıyoruz:

	1520 (H. 926)	1550 (H. 957)	1595 (H. 1003)	1609 (H. 1018)
İşçi Gündeliği	2-3	4-5	10-12	18-20
Bir okka ekmek (1382gr.)	0.5	0.5	1	4-8
Bir metre bez	3-4	3-4	5-9	15-20

Bir koyun	25-30	30-35	100-120	560-600
Bir Okka et (1382gr.)	2-3	2-3	4-6	10-11
Bir Klgr. et	1.5-2	1.5-2	3-5	8-8.5
Bir okka sade yağ	8	6-8	14	42
Bir kile (25.5 kgr.) buğday	8	5-6	20-30	120-160
Bir Altun (Filori)	55-56	59-60	120	160
Altunun Halk arasındaki geçeri	50-51	54-55	142	300

Şu tablodaki rakamlara göre, işçi yevmiyesi doksan yıla yakın bir süre içinde 7-9 katı yükselmiş görünüyor. Bez fiyatındaki artış ise, ancak 5 kat, ekmeke de aynı idi.. Sade yağ, altunun karaborsa değeri, hep 5-6 katı yükselmişlerdir. Buğday ve koyun fiyatlarındaki artış ise 20 mislini buluyordu ¹².

2 - Büyük Celâli Fetreti Sırasında, Güney Anadolu'nun Durumu

1550'den beri Türkiye'de toplumu sarsan iktisadî bunalımın etkisi altında, özellikle köy derneşiminin yıldan yıla artırarak kustuğu levend (çiftbozan) denen insanların şurda burda yığılmalarından meydana gelen soygun gruplarını, medrese öğrencilerinin (suhtelerin) ayaklanmaları olayını ve Celâli mücadelesinin 1603'e kadar olan safalarını bütün ayrıntıları ile bundan önceki araştırmalarımız da anlatmış bulunuyoruz ¹³. Burada ise, elimizdeki imkânlarla göre bu tarihten 1610 yılına kadar olan sürede geçen "büyük kaçgunluk" olaylarını sıralayacağız.

Bilindiği gibi, "Celâli isyanları"nın "Fetret" safhası III. Mehmed Egri seferini açmaya karar verdiğinde, bu seferin hazırlıkları sırasında, Anadolu'da başladı. Özellikle Sivas Vilayeti sancaklarında, mirmiran bölüklerinin yarattığı korku müthiş olmuştu ve köylerin halkı, büyük korkuya kapılarak, komşu sancaklara veya dağ kuytularına kaçmışlardı ki, adını verdiğimiz eserde geniş şekilde anlatılmış bulunuyor. Aynı sraya ait olduğu halde, o zaman bilinmediği için yerinde kaydolunamıyan bazı Fetret olayları var ki, buraya katılmasını faydalı buluyoruz.

¹² Koyunun bu kadar bir yükselme kaydetmesine karşılık, etin ancak 6-7 katından fazlasına çıkmamasında ya zorlama bir narh uygulaması veya rakam yanlışlığı olacak.

¹³ Not 1'de geçen eser ile, onun baştarafı sayılan ve Atatürk Üniversitesince "Büyük Celâli Karışıklıklarının Başlaması" adlı kitap'a bakınız.

Hem bu suretle, “Büyük Kaçgun olayları” cinsinden olanlarının, geniş çapta, “Fetrat Devri”nde de yaşanmış olduğunu belirten daha çok örnekler vermiş olacağız.

Şehir ve kasabaları seyrek olan Orta Anadolu, Celâli olaylarının fazla yıkıcı geçtiği bir bölge olarak görülmekle beraber, Aşiret hayatının bütün gelenek ve düzenleriyle yaşadığı Güneydoğu Anadolu, bu yönden, Orta Anadolu’ya ölçünce, felâketi daha önce tatmış olarak karşımıza çıkmaktadır. Vesikalardan elde ettiğimiz bilgiye göre, Türkiye’nin “Celâli fetreti”ne girmekte olduğu 1598 sıralarında, Diyarbakır ve Mardin yöresinde, daha sonra bütün Anadolu’da geçecek olan olaylar geniş çapta başlamış bulunmakta idi.

Elimizdeki mevcut bilgilere göre, Güneydoğu Anadolu’da köylerin iktisâdî yıkımı Anadolunun öteki bölgelerinden çok daha önce meydana gelmiş bulunuyordu.

Bu konuda en geniş bilgiyi, 1597 ve 1598 yıllarında “Diyarbakır ve Rakka eyaletlerini tahrir memur”¹⁴, Liha’nın eski beylerbeyisi Ahmed Paşa’dan alıyoruz. Kendisine 7 şubat 1598 (Evail-i recep 1006) tarihi ile yazılan bir “hükm-i hümayun”dan öğrendiğimize göre, Ahmet Paşa, İstanbul’a yolladığı bir mektubta, “Bâd-i havâya ziyâde tecavüz ettiklerinden nefs-i Mardin ve Birecik Nahiyesi binbeşyüz pare kariyelerde hass-ı hümayûn ve zuamâ ve erbab-ı timar kariyelerinde düttün (tütün) alameti kalmayup harap” olduğunu, “nefs-i Mardinden ve nevahisinden Beylerbeyi voyvodaları üç ayda otuzbeş bin kuruş cerime almış” olduklarını, buralar “gerü beylerbeyi hassı verilürse cümle ol nahiyede abadanlık” kalmıyacağını bildirmiş, “Nuseybin müstekil sancak iken beylerbeyi voyvodası oturması”nın doğru olmadığı kanısını açıklayarak, “çeltük mahsulüne dahi gadrolur Mardin ve Nusaybin hususunda beylerbeylerin alâkası”nın kesilmesini teklif etmiş ve isteği kabul olunmuştu¹⁵.

Bütün dirlikleri (timar, zeamet, has ve vakıfları) ve hazineye ait geniş mukataa topraklarını düzene koymak ve özellikle dirlik köylerin-

14 İstanbul ile karşılıklı mektuplaşmalardan anlıyoruz ki, Ahmed Paşa bu iki eyaletin timarlarını yazmaya memur idi; Bundan gaye de, “ifraz”, yâni, timar fazlası bulmak idi. Gerçekle-
leyin, devlet, gelirini artırmak için eskiden beri, bu türlü tahrirler yaptırmakta, örneğin, önceki yazma sırasında, 20 bin akçe olarak tesbit olunan bir dirlik, bu kez 30 bin çıkarsa, 10 bini hazineye mukataa yapılmakta idi.

15 Bak., Diyarbakır Müzesi, Ş.S.C.(Mardin Sicil) Nr.262.S.21 de, 7 Şubat 1598 (evail-i recep 1006) tarihli hükm-i hümayûn.

den "ifraz"lar elde ederek, hazine hesabına mukataaya vermek¹⁶ maksadı ile, eski Liha Beylerbeyisince girişilen, yukarıda sözünü ettiğimiz, bu Güneydoğu Eyâleti sancaklarının yeniden yazılma işi geniş olaylara sebep olmuş, bu yüzden Divân hükûmeti, "tahrir" işinin lehinde ve aleyhinde olanlarla uzun yazışmalar yapmak zorunda kalmıştır. Biz de, bu suretle, adı geçen işlemlere ait vesikalardan Türkiye'nin bu bölgesinin, tarihinde, ne acı bir harap olma yaşantısı sürdüğünü tesbit etmek imkânı bulmuş oluyoruz. Evvelce, hazinenin zengin mukataaları bulunan Diyarbakır-Mardin-Rakka-Birecik yöresi sancaklarında pek çok köylerin harap ve âdetâ nüfussuz kaldıklarını görmekteyiz¹⁷ Bu türlü yerlerin hazineye yeniden yararlı olmaları için, o çevre hükümet ilgililerince, ve özellikle kadılar tarafından, divan'a, köylerin boşalmalarına sebep olan göçmelerin sekiz on yıl veya daha eskiden beri meydana geldiği bildirilmekte, bunun nedeni de, bir çok vergi türlerinin, hele "hâd-i havâ" grupuna dahil olanların haddinden ve geleneginden

16 Bu konuda şu emir'e bakınız: "Diyarbakır ve Rakka eyaletlerini tahrir eyleyen Ahmed dâme ikbalehu tevki-i refi-i hümâyün vasıl olcak malûm ola ki, Dergâh-i Adalet - Unvanım Kapucubaşlarından iftihar'ül-emâcid vel'ekârim câmi-ül-mehamid vel'mekârim el muhtas bi - mezid-i inayet'ül-melik'üd-dâyim Mustafa dame mecdihu Dersaadetime arz gönderüp memur olduğu tahrir hizmetini adalet ve insafla tahrir ettiğün ve halkı kendinden râzı ve şâkir ettiğün bildirilip hin-i tahrirde ikdam ve ihtimamı hasebi ile zuhûr ettirdüğün ifraza kimesne karuşmayup firaset ve kiyasetin ve hüsn-i istikametinin sebebi ile kendün iltizama veyahut maktua vermek bâbında emr-i şerifim ricasına ilâm eylemişim imdi yarar kimesnelere deruhte eylemek emredüp buyurdum ki hükm-i hümâyünüm vardukta, veçh-i meşruh üzere hin-i tahrirde zuhûr ettirdüğün ifrazın bir yıllığı seksen yük akçeden ziyâde iltizama vermeğe saayeylâyüp ve hin-i iltizamda yarar mûna'im ve mütamevvil kimesnelere deruhte eyleyüp mûkdâr-ı kâfi yerlü ve yurtlu kefiller alup sept-i defter eyleyüp defteri imzalayup ve mühürleyüp Dergâ-ı Muallâma irsal eyliyesin ki her sâl ol defter mücebince meblağ-ı merkum talep ve tahsil olunup...."

(Diyarbakır Müzesi Ş.SC.Nr.259, S.204.,8 recep 1006 tarihli hüküm)

17 Bâis-i huruf-ı tezkere budur ki, Mardin hass-ı atik'den 3140 akçe yazar Hacıhan (Hacı Hasan) ve 5955 akçe yazar Denabi kurbünde Hızırlmâ ve hass-ı cedideden 2905 akçe yazar Kalecik nam kariyeler müddet-i medideden berû hâli ve harâbe olup mîriye bir akça ve bir habbe hasıl âit ve râcî olmamağla maktua verilmeleri her veçile mîrî cânibine evlâ ve enfâ olmağın iş-bu kıdvet'ül-ümerâ'il-kirâm bilfiil Habur Sancağı Beyi olup Milli Aşireti Beyi Mir Mehmed dâme izzihû Hazretlerine Defter-i Hâkanide mestur ve mukayyet olan 12000 akçe maktûları üzere maktua verilüp bu temessük Mir-i müşarün'ileyh Hazretlerine verildi ki, varup şen ve abadan edüp vâki olan maktuların sâl be sâl getirüp mîrî için teslim edüp tezkere sin alup hıfzeyleye: Diyarbakır Müzesi Ş.SC.Nr.259, S.167.evâsıt-ı muharrem 1007 (S.168 deki ferman tıpkısına göre, burda adı geçen Milli Aşireti Beyi Mir Mehmed Bey bâzı Arap ve Kürt aşiretlerinin eşkiyalık hareketlerini bastırduğu, yolların güvenliğini sağladığı için, Kurt Paşa'nın arzı üzerine, kendisine adı geçen sancağın beyliği verilmiştir).

çok fazla istenmeleri sonucu, köylünün, bu zulümden kurtulmak düşüncesiyle, kaçmak zorunda kaldığı ileri sürülmekte idi. Bu gibi köyleri gene canlandırmak için, bazı kişiler hükûmete teklif yapmakta, eğer mukataa olarak hazineye ödüyebilecekleri belli bir yıllık bedel mukabilinde, böyle boşalmış köyler kendilerine verilirse, kaçan nüfusu geri getirip yerleştirerek, yeniden “mâmur ve abadan” etmeyi üzerlerine almakta idiler. Divan hükûmeti, kadılarca duyurulan bu teklifleri her zaman iyi karşılıyor, ve kabul ediyordu¹⁸.

Bilindiği üzere, “arazi tahrirleri”nin yenilenmesi “hazine”ye gelir kaynakları sağlamakla beraber, bu iş dirlik erbabının zararına olduğu için, başta beylerbeyleri olmak üzere, bütün dirlik sahipleri hiç olmazsa “tahrirci”den yakınmaya başlıyorlardı. Nitekim, Ahmet Paşa'nın Güney yöresindeki şu tahrir çalışmaları, tımarlı sipahiler adına (daha doğrusu eyalet askerinin şikâyeti üzerine) Diyarbakır Paşası Murad tarafından sert itiraza uğramış, kendisi, İstanbulu, bu işin askeri ve reayayı, hem de, şu sefer (Eğri seferi) anında tedirgin ettiğini yazıp durmuştu¹⁹. Ancak, garibi şu ki, İstanbul, şu sırada, bu arazi yazma işinin sefer için zararlı olacağı kanısına vararak, onu durdurmak üzere emir verdiği halde, Muharrir Ahmed Paşa, nasıl ise bir yolunu bularak, tahrire devam hükmü çıkartıp, gene işe devam etmiye kalkmış ise de, Divân hükûmeti, bu defa, 1598 yılının kasımı (evâil-i rebiulahir 1007) tarihi ile Diyarbakır Beylerbeyisine ve Âmed (Diyarbakır) Kadısına yolladığı bir ferman ile Ahmed Paşa'nın yazma işine son verilmesini kesin ifâde ile istemişti²⁰.

18 Böyle, boşalan bir köyün verilmesini gösteren başka bir vesika, örnek olarak buraya alınmıştır (Diyarbakır Müzesi Ş.Sc.Nr.259 C.209):

Bâis-i tazkere budur ki, Kazâ-i Mardin'e tâbi hass-ı hümayûn kurrallarından hass-ı atikten kariye-i Tahumdan iş bu hâmil-i temessük Hasan Kethudâ'ya şenlik ve abadan ve reayasın yerlü yerine köye getürmek şartıyla her sene on üç bin beş yüz altmış akçe maktua verilüp ki sâl be-sâl zikrolunan maktu olan meblağın edâ edüp şenlik ve abadan edüp ziraat ve hırsat oluna minvâl-i mezbur üzere iltizam ve kabul etmekle ve şenlik ve abadan olursa dahi gayrı kimesneye verilmeye diye eline temessük verüldü ki varup zapt ve tasarruf ede evâsıt-ı şâban 1007

Minelhakir
Yusuf Emin

19 Bak., Diyarbakır Müzesi, Ş.Sc. Nr. 259. S. 190 (Bu hususta Muharrir Ahmed Paşaya 1006 hicri tarihi ile yollanan fermanlar)

20 Diyarbakır Müzesi, Ş.Sc. Nr. 259. S.210

Ahmed Paşa'nın arazi yazma işine devamda o kadar uylaması bize anlatıyor ki, "tahrir", kendisi için de ayrıca çok kazançlı oluyordu ²¹.

Beylerbeyinin, Divan'a yolladığı mektubunda, iddia ettiği gibi, dirliklerden "ifraz" bulmak amacı ile hükûmetin yaptırdığı tahrirden timar erbabının zarar gördükleri katî olmakla beraber, bu arada reaynın da tedirgin oldukları doğru olmasa gerektir. Halkı yerlerinden oynatanların, ehl-i örf, dirlik erbabı, ribahur, köy toprakları içinde, ya da sınırlarında çiftlikler peydâ eden resmî kişiler (yeniçeri, sipahi, kadı, müderris, beyler) ve mültezimlerin soyguncu davranışları olduğunu olayları kaydederken göreceğiz.

Aşiret beylerinin hükûmete karşı gelmelerinden doğan karışıklık: Celâli konusunu incelerken sık sık belirttiğimiz üzere, olayların başından sonuna kadar Anadolu karışıklıklarında ümerâ ve onların kapularındaki ağaları ve sekbanlarının büyük etkileri vardı; hattâ, Celâlîlik, beylerbeylerinin ve sancakbeylerinin düzensiz devranlarından geniş ölçüde yararlanmakta idi. Onlar, buna iki şekilde hizmet ediyorlardı: 1- Kapuları levend (resmî adı ile sekban) yatağı olup, Celâlîlik bununla beslenmekte idi. 2- Kapularındaki ağaları ve sekban bölükleri halkı durmadan soymakta, çok kere de, bunu kapusunda buldukları beyin hazinesi hesabına yapmakta idiler. Şu halde, bu konuya giren bütün olaylarda vilâyet beylerinin adlarına rastlıyacağız.

Güneyde, sık sık yolların güvenini bozan, yâni soygun ve yağma yapıp duran bazı kürt ve arap aşiretlerini sindirmekte bir ara göze görünür başarı sağlayan Milli Aşireti Beyi Mîr Mehmed Beyi mükâfâtlandırmak isteyen Diyarbakır Valisi Kurt Ahmed Paşa, onu Divan hükûmetine tanıtarak, kendisine Habur Sancağı Beyliğini verdirdiği gibi, harap köyleri yeniden diriltmek isteyen hükûmet de böyle yerlerden bazılarını adı geçen bey'in mukataa üzere iltizama almasını kabul etti ²².

Millî Aşireti Beyi Mîr Mehmed bir taraftan Habur Sancağı Beyliğini, öbür yandan, yılda, önemli bir toplamı olan "mukataa" iltizamını elde ettikten kısa bir süre sonra, Diyarbakır Paşasının adamları ile arası açılarak, devlete asî oldu.

O çevre halkının yerlerinden oynamalarına sebep olan şu kaydettiğimiz Mîr Mehmed olayı neden çıktı, bilinmiyorsa da, bu sıralarda

²¹ Bu gibi hallerde büyük rüşvetler almak, sanki tabii bir hal gibi idi ve şikâyetler de bu kötü huyu önleyici bir etki yapmıyordu.

²² Not 17 deki vesika tıpkısına bakınız.

Beylerbeyinin seferli oluşu dolayısıyla, hükümetin “Diyarbakır Eyaleti Muhafızlığına” bekittiği, aynı yerin defterdarı Mehmed Paşa’ca Mardin Kadısına yollanan bir mektubta bu konuya âit biraz açıklama vardır. Bu vesikada, “Defterdarlığımızdan mâdâ, bu sene Eyalet-i Diyarbakırın muhafaza hizmeti bu cânibe sipariş olduğuna der-i devlet türabından kiraren ve miraren evamir-i şerife geldiği malumumuz olmuştur ve biz Diyarbakıra geleli Mir Mehmed, Hazineye beş altı yük akçe mikdarı vermiştir ve zimmetinde kırk yük akçeden ziyade malı pâdişâhî bakî kalup def’atle kendisine kâğıtlar gönderüp, kendi haline mukayyet olup, yirmi gün mikdarı Hazret-i Eyyup’en-Nebi de oturduk. Aslâ nâhemvar bir hareketin görmedik ve işitmedik ve malûmunuzdur ki, hass-ı hümayûn reayasını nice istimalet ile yerli yerine getirüp, şen ve abadan etmiş iken, Milli taifesinden bazı cemaat Âmed kurbünde iken, Müsellim Ağa, bazı eşkiyanın sözü ile, bundan akdem üzerlerine gelüp, basup, küllî emvâl ve erzakların garet ve hasaret ettiklerinden maadâ, hâliyâ Mir Mehmed’in dahi üzerine vardıkları istimâ olundu. Elbet de mâbeynde küllî fesat olup ve bu sebep ile fukarâ ve reayâ terk-i vatan edüp, bu sene bir tane tereke ziraat olunmamak mukarrerdir. Mumâileyh Müsellim Ağa’ya nasihat ve tenbih eylesesiz ki, bu makule evzâdan feragat edüp, fesâda mübaşeret etmiyeler ki, sonra nedamet muhakkaktır. Cevap vermesi müşkildir. Eğer, mezbur Mehmed’in dâvâcısı var ise, huzurunuzda görülüp, isyânı sicil olduktan sonra asitaneye vuku’u üzere arzölunup emr-i şerif vârit olmayınca bu makule hususa mübaşeret olmadığı mâlumunuzdur. Dikkat edüp ve bu tezkerayı sicil-i mahfuza kaydeyleyüp, def’ine cidd-ü ceht eylesesiz”, diye yazılıyordu ²³.

Şu sözlerinden, Muhafız Defterdar Mehmed Paşa’nın, Beylerbeyinin müsellimine karşı, Mir Mehmed Beyi haklı çıkardığını anlıyoruz. Buna karşılık, Mir Mehmed Bey ile uğraştığı ileri sürülen Müsellim Yusuf Ağa’nın (yani Diyarbakır Beylerbeyi Kaymakamı’nın) da, gene Mardin Kadısına, 17 Eylül 1598 tarihi ile yazılmış bir mektubu, olayı, Milli Aşireti Beyinin, tam isyan ve tuğyanı sonunda, üzerine varılıp, kuvvetlerinin dağıtıldığı, isyancı bey’in de, yaralı olarak, dağa kaçtığı şeklinde anlatıyor. Hükümet te, buna inandığı için, Mir Mehmed’in hakkından gelinmek için fetvâ-yi şerife ve emr-i pâdişahî” yollamış ve mîr-i aşi-

²³ Diyarbakır Müzesi, Ş.Sc. Nr. 259 S.196 (7 Eylül 1598-5 safer 1007 tarihli mektup tıpkısı).

retliğini de Nevruz Bey adında aynı aileden başka birisine vermiştir. Yusuf Ağa, Kadiya: “Mîr-i aşiretlik Mîr Mehmed’in üzerinden kalkup Nevruz Beye verüldüğü cümle vilâyet halku bilmek için sûk-ı Sul-tanîde dellallarla nidâ ettiresiz ki, üç güne değin cümle aşiret gelüp, Nevruz Beye buluşup, kendüyi mîr-i aşiret bileler. Söyle ki, üç güne değin gelüp mürâacat etmiyecek olurlarsa, vebaları boyunlarına; âsî olmuş olurlar, sonra herbirinin hakkından gelmek mukarrerdir. Ona göre mukayyet olup, bu veçhile nidâ ettirmeğe himmet eyliyesiz”, diye ricada bulunmakta idi²⁴.

Şu olayda kusur kimde olursa olsun, sonuç şudur ki, bundan, aşiret halkı reaya ve öteki köyler ahâlisi çok zarar gördüler; iki tarafın da soygunlarına dayanamıyarak, yerlerinden sağa sola kaçtılar. Mücadele sonunda da, Mîr Mehmed Bey yenilerek, aşiretin beyi değişti.

Bunun tıpkısı bir olay da, Muşki Mîr-i Aşireti Salih Bey ile kendi aşireti köyleri halkı arasında çekişme yaratan salma toplama konusundan çıkmıştır. Yapılan yakınmaya göre, Salih Bey seferde iken, yerine bıraktığı Polat Bin Derviş, Buluş köyüne gelerek, hakltan “zülmen ve kahren” 180 kuruş toplamıştı. Sözü geçen Mîr-i Aşiret seferden döndüğünde, köyün kethudâsı, yanında bir kaç kişi ile gelerek, bu yolsuzluğu mahkemeye şikâyet ettiler. Salih Bey, Kadi'nın önünde, böyle bir şeyi inkâr etti ise de, dâvâcıların tanıkları sözü edilen haksızlık iddalarını doğruladılar. Bu durumda köylülerin haksız alınan paraları geri verildi.

Eşkiya davranışlı birisi olduğu görülen bu mîr-i aşiret hakkındaki bir dâvâ da, kendisinin başlarında bulunduğu ileri sürülen yirmi kişilik bir bölüğün, gene bir Muşki Abireti köyü olan Oğlakyatağı'ndan Zeyyat Bin Habib'in evini geceyarısı basarak, “bir kuyu buğday ve bir kuyu arpa ve 600 kuruşluk emvâl ve erzak nehb-ü garet edüp, küllî teaddî” etmesinden çıkıyordu. Salih Bey, üzerine atılan şu cürümleri itiraf zorunda kalmıştı²⁵. Mîr-i aşiretliğini böylece bir çeşit zorbalık yolunda kullanan Salih Bey İbni Seyyid Ahmet'in bu türdeki tutumu kendisine düşmanlar hazırlamakta gecikmedi. Mardin Mahkemesine “Muşki taifesinden Murat Ağa Bin Vali,” 3 Haziran 1599 (8 zilkade 1007) tarihinde yaptığı yakınmada: taife-i mezburenin mîr-i aşireti

²⁴ Diyarbakır Müzesi, aynı defter, S. 195 (17 Eylül 1598–evâsıt-ı safer 1007 tarihli mektup tıpkısı).

²⁵ Diyarbakır Müzesi, aynı defter, S.158 (26.IV. 1599–evâhir-i ramazan 1007 tarihli hüccet).

olan Salih Bey, bazı hususlar için kariye-i Gurs-i Ednâ'ya varup, anda iken, sabah vaktinde Feyyaz Bey Oğlu Osman (öteki bir mîr-i âşiret) otuz beş müsellâh adam ile üzerine varup, odasını basup ve tüfek'i ile mezbur Osman mezkûru sağ koluna vurup mecruh edüp, ölmek üzere-dir" diye açıklayınca, kadı yanına Mardin voyvodası olan "fâhr'ul-âyân Ahmed Ağa" tarafından verilen Davud Beşeyi (voyvodanın adamı bir yeniçeri olduğu beşe sözünden anlaşılıyor) ve halktan bir kaç gözlemciyi alarak, yaralının bulunduğu köye gitti ve ifadesini aldı. Salih Beyin evvelce başkalarına yaptığını, bu kere Feyyaz Bey ile oğlu Osman'ın kendisine yaptıklarını, yani odasını basup tüfek ile dirseğini kırdıktan sonra, "cebren ve zulmen ikiyüz elli kuruşunu ve kırk beş kuruşluk pâre²⁶ ve şahî'sini ve yetmiş üç koyununu" ve başka şeylerini "nehb-ü garet" ettiklerini görmekteyiz²⁷.

Güneydoğu Anadolu'da Celâlî Fetretinin nasıl bir karaktere büründüğünü belirtmek üzere, ve karışıklıkların oldukça başlangıcında geçmeleri bakımından, bu iki olayı vermekle yetiniyoruz²⁸.

3 - 1603 den Sonra Anadolu karışıklıklarının Yeni Karakteri

Karayazıcı 1601 de öldükten sonra, biraderi Deli Hasanın, Celâlîlerin büyük bölüntüsünün başında olarak, aynı davranışlı hareketlere devam ettiğini, ve sonuç olarak, hükümet ile barışıp, 1603 baharında Rumeliye geçtiğini, ancak, başlıca arkadaşlarının da, ona uymayı kabullenmiyerek, celâlîliğe devam etmek üzere, Anadolu'ya dağıldıklarını geniş şekilde belirtmiştik²⁹. Böylece, Celâlî İsyancı tarihinde "Fetret" devresi 1603 ile son buluyor, ve arkasından, korkunç bir karışıklık, sosyal ve ekonomik düzeni temelinden çökertiyor, Anadolu Türk toplumu, yedi yıl sürecek "Büyük Kaçgunluk" dönemine giriyordu³⁰.

Hakikaten, Karayazıcı, ve hattâ kardeşi Deli Hasan, büyük çapta celâlî başbuğu olmaları sâyesinde, bütün asî sekban dernekleri, ya bun-

²⁶ Pâre (para), 2.5 akçeye eşit bir gümüş sikkeyi ifade eder.

²⁷ Diyarbakır Müzesi, aynı def. S.82

²⁸ Oluş yılı yönünden şu olaylar, "Celâlî İsyancı" adlı kitabımız içinde anlatılmak istenilenler de, o zaman bizzet bilinmedikleri için, buraya olsun eklemeyi faydalı gördük.

²⁹ Geniş bilgi için şu kitabımıza bakınız: Celâlî İsyancı, S.221-243

³⁰ Bu deyim zamanın halk dilinde kullanılmış olup, "Büyük Kaçgun" veya sadece, kaçgunluk, "kaçgun" şekillerinde de geçmektedir.

ların emrinde veya etkisinde oldukları için, gerek köylü ve gerek şehirli halkın, bu bir kaç büyüğe, istenen salmayı vermeleri yetiyor, bir de ricacı yollayıp, fakara halkın korunması yolundaki isteklerinin kabul edildiği bile görülüyordu. Fakat, bu büyükler ortadan çekildikten sonra, eskiden Karayazıcı veya Deli Hasan'a uyruk olanların her biri bir Karayazıcı kesildi. Böylece, kadroları binleri aşan pek çok celâli gruplarının türemesi Anadolu çiftçisini, bâzan kendisine de hücum olacak diye korkuttuğu, bâzan da, bu karşılıklı gidip çevresinden uzakta geçen yağmalardan nasibini almak hevesine sürüklediği için, hemen bütün köyler yerlerinden oynadılar.

Hükümetin, başta Deli Hasan olmak üzere, ileri gelen başlıca celâli başbuğlarına mansıplar vermek suretiyle, isyancıları sözde hoşnut etmek yoluyla karışıklıkları yatıştırmak siyaseti beklenen sonucu vermek şöyle dursun, olayları bütün bütün alevlendirmekten başka işe yaramadı³¹. Topcular Kâtibi Abdulkadirin dediğine göre, Deli Hasanın isyandan vaz geçme teklifi kendisine ilk defa duyulduğu vakit, Nuh Paşa: "lâkin sonra yüz nefer Deli Hasan peydah olur, hamen bunlara kılıç evlâdır" sözünü sarfetmekle beraber, "Engürüs Seferinin" kötü durumu karşısında başka çıkar yol da göremedi³². Artık azılı celâli başbuğlarını ümeralığa geçirme işlemi devam etti. Evvelce kendisine Hamid Sancağı beyliğini verdiği Nesli Oğlunu gene de yola getiremeyen hükümet, Nuh Paşaya yolladığı 6 Taemmuz 1604 tarihli fermanında, şanına layık yeni bir sancak vermek, ve hizmeti hora geçerse, beylerbeyi tâyin etmek vaadi ile onu yanına çağırmasını istedi³³.

Serdar Nuh Paşanın, "bir Deli Hasan yerine yüzü ortaya çıkar" şeklindeki sözünün ne kadar doğruyu ifade ettiği ortaya çıkıyordu. Taval Halil, Deli Hasandan ayrıldıktan sonra, Orta Anadolu'da büyük bir ün kazandı. Nuh Paşa ordusu bu konuda yeter başarı gösteremedi. 1604 yazında bu tanınmış Celâli Başbuğu'nun sekbanları Kastamonu, Çorum, Bozok, Aksaray sancaklarını yakıp yıkma koyuldular. Bura-

31 Bu şekilde isyan ve zorbalık yapanların mansıpları doldurmaya başladıkları, Satırcı Mehmed Paşanın, Varat Seferi sırasında Belgrad Nazırı Şakşakî İbrahim Beyi o geçede bir sancağa bey tayin etmesi üzerine, şu güzel beyit ile yerilmiştir:

Şimdi zamâne mansıbı ekser şakîdedir,

İnanmaz isen işte biri şakşakîdedir. (Bak., Naima, C.I.S. 197).

32 İstanbul Süleymaniye Kitaphı, Esat Efendi Yazmaları, Nr.2151, vr. 80

33 Şu vesika bu konu ile ilintilidir: Başbakanlık Arşivi, İbnül-Emin Karton: 3,Nr.608 (26 Muharrem 1012 tarihli kühüm).

larda, ehâli, korkudan, ya dağlık yerlere sığındı, ya da köy ve kasabalarını palankalar ile çevirdiler³⁴. Aynı yıl, “Karasait Zorbası” da³⁵, Akşehir ve Kütahya arasında ortalığı kasıp kavurmakta idi³⁶. Adları ve sanları bunlardan hiç geri olmuyan Karakaş, Kalenderoğlu, Gurguroğlu gibi daha bir çokları, hükümet kuvvetlerinin hücumu hâlinde, birbirleriyle dayanışmak için olacak, yakın çevrelerde koşturmakta idiler. Bolu Sancağı Beyinin mektubundan öğreniyoruz ki, gene bu 1604 sonlarına doğru, bu kasabaya ve Gerede’ye, Yıldızlı İbrahim ve elinde 300 kişilik bir levend bölüğü bulunan “Celâlî Hüseyin” baskın yapmışlardı. Bey de, Düzce yöresinden topladığı “600 miktarı sekban ve suhte” ile, bunun öcünü almaya hazırlanıyordu³⁷.

Aynı yıl, yâni 1604 de, Antalyanın Elmalı, Kızılkaya ve Karahisar kazalarının “âyân ve eşrafı” Kadı eliyle yolladıkları mektuplarında, “Derviş Nazır diye maruf şakinin Karayazıcıdan perakende olan eşkiyayı ve Ömer Paşa Karındaşı İbrahim Beyi katleden Topaç Beyi, Beyzâde ve Gazanfer ve bunlardan gayri bir kaç bin eşkiyayı toplayıp, Hamid Sancağını harabedip ve Karahisara bizzat varup bir çoklarını haps ve kadıları bağlayup köylerde” bilelerince gezdirdiklerini, “Küçük Hasan” adında bir bölükbaşısını 100 kişi ile Şuhut Kasabasına yollayup, “Karahisar Sancağı bana verildi” diye bildirmesi üzerine, 500 hanenin, yer ve yurtlarını terk ile, kaçtıklarını şikâyet ediyorlardı³⁸. Uşak halkının mektuplarından, o çevreyi de Hayâlioğlu’nun kasup kavurduğu öğrenilmesi üzerine, Anadolu Beylerbeyisine ve Uşak Kadısına “suhte taifesi” = medrese öğrencileri, yahut il erleri ile, üzerine yürünmesi emri verildi³⁹. Barçanlı Kazası köylerinden kasabaya gelenler: “kasabat ve kurraya her bâr zorba celâlî eşkiyası ve türkmen tâifesi ve

34 Abdülkadir Efendi, Vekayinâme, Süleymaniye Kitaphı, aynı yazma, vr. 80

35 Abdülkadir Efendi “zorba” tabirini Kara Sait’e de kullandığına göre, bu ünlü celâlî de, pek çokları gibi, Altı-Bölük halkından azma idi: Adı geçen yazma Vr. 82

36 Kâtip Çelebi’ye göre, kendisine sancakbeyliği verildiği halde, bunu bir türlü ele geçiremeyen, veya kısa bir süre sonra üzerinden alınan Kalenderoğlu, bu sırada, yâni 1604 de, isyan etmiş olmakla, Kara Sait de onun uyuğu olarak faaliyette bulunmakta idi. Tavi Halil de eşkiya şefliğini ve buna dayanarak yaptığı resmî görevini kardeşine bırakıp, tıpkı Kara Sait gibi, Kalenderin emrine girdi: Fezleke, S. 289

37 Başbakanlık Arşivi, Mühimme Defteri Nr.75, S.295 (Vezir Nasuh Paşaya 29 Şaban 1013 tarihli hüküm)

38 Aynı Mühimme Def. S. 313

39 Aynı Mühimme Def. 182 (bu azılı celâlî hakkında, S.124’de de uzun bir hüküm vardır).

Karakaş zorbasından ayrılan sekizyüz miktari atlu ile Kâfir Murad ve Benli Ahmed zorbaları, müstevli olup, müslümanların meccanen yem ve yemeklerini yiyüp kuruşlar salup oğlan ve kızlarını alup kızların saçlarını tıraş ettirüp oğlan gibi hizmet” gördürmekte olduklarını kadıya arz ile, İstanbulla bildirilmesini istediler ⁴⁰.

Deli Hasanın 1603 de hükümet ile barışması sıralarında, kendisine Karahisar (Afyon) Sancakbeyliği verilen, fakat celâli davranışlı gidişeti bir türlü değişmediği için, kısa zamanda görevine son verilen başka bir azılı zorba da Kınalıoğlu Mustafa idi. Haylı eski ve birinci sırada başbuğlardan olan bu kişi de “sipah azması” olup, Teke, Hamit, Aydın taraflarında kalabalık bir levend kitlesi ile dolaşmakta iken, bir ara Bursaya kadar yanaşmış ve hükümet ile gene barışmak yolları aramaya başlamış idi. Bu konu için kendisine yazılan hükümde: “uğur-ı hümayûnumda hizmet için Bursa etrafında olduğunu haber aldım. Bana hizmet edenlerin mükâfatlarını gördükleri mâlûmdur. Sen dahi hizmet için yanındaki adamlara gayret ve ümit ve istimâlet ver ve Bursada olan vezirim Hasan Paşanın emrine gir. Hizmet ve yoldaşlıkta bulunur isen, hâline münasip bir mansıp verildiğinden gayrı, yanında olan gönüllü yarar yiğitlere de defterin mucibince dirlikler verilüp, her biri ihsânımdan istifade eder” ifadeli vaatler yazılıyordu. Fakat, isyancı başbuğuna bu çeşit sözlerin güven vermediği anlaşılıyor. Çünkü, daha sonra onu, gene, Aydın, Saruhan ve Suğla çevrelerinde eski kalabalık levendleri ile dolaşır görmekteyiz. Uşak ve yukarıda adı geçen yerlerin kadılarına yazılan hükümlerde, sefere gitmemiş timar erbabı ile ilerlerinin Kınalıoğlu üzerine sürülmeleri istenmekte idi ⁴¹.

“Fetret” döneminde Orta Anadoluya göre daha iyice olan Ege Bölgesinin “Büyük Kaçgun” süresi içindeki hayâtı hakikaten acıklı geçmiştir. Yukarıda saydığımız bu celâli başbuğlarından başka, Karakız, Şeytanoğlu, Zülfükâr, Ören, Taceddin gibi daha pek çoklarının, kalabalık bölükleriyle, çevrelerini ateş ve kana boyadıklarını, başlarındaki binlerce levendlerinin karınlarına bir lokma ekmeği ve keselerine bir kaç akçelik gündeliği (ulûfeyi) bu şekilde kanlı yoldan sağlamaya savaşıklarını sözlerimize eklemeliyiz.

“Fetret” süresinde, büyük bir soygun ve yıkıp-yakma olayına uğramış bulunan Orta Anadolu'nun, 1603 den sonra gelen “Kaçgun”

40 Aynı Defter: S. 330

41 Mühimme Def.Nr.76,S.11 ve 331

dönemindeki yaşantısı da az acıklı değil idi. Tavail Mehmed ve Karakaş Ahmed gibi eşkıyalıkta baş mertebeye ermiş celâlîlerden başka, diğer daha bir çok azılı zorbarlar da bu bölgede hayatı halka zehir etmişler, hükümet düzeni diye bir şey bırakmamışlardı. Kastamonu Sancağını Yularkastı'nın pençesinden kurtarmak uzun bir süre mümkün olmamış, halkın yardımına yollanan kuvvetler bu azılı celâliye bir kaç kere yenilmişlerdi ⁴². Tavail Mehmed, Karakaş Ahmed, Kara Sait, Küçük Hüseyin gibilerin, birbirinin peşinden talan ettikleri, hayvan sürülerini toplayup gittikleri, bu arada, hâli vakti yerinde pek çok kişileri (özellikle kadı, müderris, çavuş, yeniçeri, gibi mal mülkçe sivrilmişleri) öldürdükleri Orta Anadolu'da, bu büyüklerin uyrukları olarak (bölükbaşları, ağaları), veya kendi başlarına dolaşan sayısız "zorba" veya "celâlî başbuğları" görmektediriz. Örneğin, 1605 de Ankara yöresinde Sarı Handan, Şah Bey, Hersekoğlu Ahmed, Abdi, Mehmed, Budak, Yardım, Sarı Memi, Hasan Kethuda, Cıldanoğlu gibilerinin adları okunuyor ⁴³. Konya yöresinin durumunu bildiren vesikalar elimizde bulunmakla beraber, Kürt Ali ve Kürt Haydar denen iki sipahazması zorbanın 1605-1606 kışını Karamanda geçirdikleri sırada, vilâyette panik yarattıkları Ankara mahkemesinde geçen bir dâvda tesbit olunmuştu ⁴⁴. Adları bilinen veya bilinmeyen bu bir sürü celâlî guruplarının (güzel kadın, kız ve genç çocukları götürmekten geri koymuyan) soygun silindirlerinden başka, Topuzubüyük denen sipah zorbasının başbuğluk ettiği kalabalık bir Altı-Bölük halkı gurupu da (ihtimal İran seferinden dönüyorlardı), geçtikleri yerde, ne buldularsa aldılar; at, katır, sığır, koyun bırakmayıp, sürdüler. "Sipah Sürgünü" diye de tarihe geçen bu olay, "Büyük Kaçgun"un önemli oluntularından biridir ⁴⁵.

Celâlîlerin, Ankara kadar canlı bir ticaret ve endüstri merkezi, aynı zamanda zengin yatağı olan Kayseriye de bütün iştişaları ve kalabalık gruplarıyla yüklendiklerini, şehri her tarafından sardıklarını,

42 Ankara Ş. Sc. Nr.9, ve Nr.10,S.9

43 Ankara Ş.Sc.Nr.9, S.329,330,Nr. 10, S.42,73,146

44 Ankara Ş.Sc.Nr. 10, S. 28, deki 14. VIII. 1606 (9 rebiul-ahir 1015) tarihli kayıt: Larendeden Ömer Halifenin vekilleri mezburun zevcesini, Ankara'da evinde emanet duran Mustafa çavuştan teslim almaya geldiklerinde, diyorlar ki, "bundan akdem eşkiyadan olup diyâr-ı Karamanda kışlayan Kürt Ali ve Kürt Haydar zorbarları müekkilimiz mezburun menkûhesi olup merkum Baklazâde'nin mûtekası olan Leh'ül-asil Lâlezâr nam zevcesini cebren alup gidüp eşkiyâ-i mezbure Ankara kurbünde Çukurecak nam mevzide bırakup cariye olmak ihtimali ile..."

45 Ankara Ş.Sc.Nr.10,S.61 (19 Ağustos 1606=Rebiulahir 1014 tarihli kayıt).

bir kaç yıl, Orta Anadolu'nun bu önemli sancağına hiç bir hükümet kişinin uğramıya cesaret edememesi yüzünden, özellikle şehrin gerek yiyecek ve gerekse öteki ihtiyaçları yönünden dayanılmaz güçlükler çektiğini önceden söylemeliyiz.

Burada önemle söz konusu edeceğimiz bir olay da şu ki, celâhilerin şehri kuşattıkları, buna karşı da, dizdar, sancakbeyi ve halktan ileri gelenlerin de, şehrin kale duvarlarını bin bir zorluk ile korumaya çalıştıkları sırada, içerden bâzı kimselerin, dışarı adam sarkıtarak, veya öteki yollarla, asilere nal - mih, ayakkabı (postal, papuç) ve başka gerekli şeyleri gizlice verdikleri, bir çoklarının suçüstü yakalanmalarından anlaşılmıştır. Garibi şu ki, sanıklardan bir çokları, mahkemeye verdikleri ifadede, kendilerini hükümet kişilerinden olanların yollamış olduklarını belirtmekte idiler⁴⁶. Köylere yapılan baskınlarda da, halktan bir çoklarının eşkiyaya katıldıklarını, hattâ bazılarının evlerini de bile götürdüklerini, karılarıyla birlikte celâlîye hizmet için kafilere karışanların bulunduğunu, mahkemeye bu konularda gelen dâvâların görülmesi sırasındaki verilen bilgilerden anlıyoruz⁴⁷.

Kayseri Sancağını talan eden ve bu büyük Orta Anadolu şehrini kuşatıp, halkı hiç olmazsa canını kurtarma bedeli (fidye-i necât) ödemeye zorlayan hakiki birer ordu birliği düzeninde büyük celâlî grupları tanıyoruz⁴⁸. Bunların en tanınmışları, Erzâde, Tavail ve "karındaşı Zülfükar"⁴⁹, Kalenderoğlu⁵⁰, Ömer Paşa, Ağaçtanpiri⁵¹, Ali Gazi gibi başbuğlar tarafından yöneltiliyorlardı. Bunların yardımcıları duru-

46 Ankara Etnoğrafya Müzesinde bulunan 1013-1015 hicri tarihli Kayseri şerhiyye sicilinin gözden geçirilmesi, bu konuya âit bir çok dâvâların yer aldığını gösterecektir.

47 Ankara Etnoğrafya Müzesi, Kayseri 1013-1015 Ş.Sc., 26 safer 1015 ve 7 Rebiulevvel 1015 tarihli kayıtlar

48 Bu gruplara, o zamanki kayıtlarda, halkın ağzından, asilerin başbuğu bulunan kişilerin adı verilmiş olarak geçmektedir.

49 Bu kişinin, 11 Temmuz 1607 (16 rebiulevvel 1016) tarihli kayıtdaki adı "Zülfikar Paşa" diye geçiyor.

50 Ankara - Konya arası talan eden Kalenderoğlunun Kayseriyi de sıradan koymadığı görülüyor: Kayseri Ş.Sc. 1016-1018

51 Ağaçtanpiri grubu, Kayseri yakınlarında iken, Kayseri Kalesi içindeki "hapishane-nin kethudâ ile kilidin bozup", şehrin kapısından görevli "nöbetçi mustahfız'ının", hattâ, dizdarın ihmali ve belki de yardımı ile kaçan Halil Şeyh ve iki arkadaşı, bilinmiyen bir şekilde Zamanlı Kalesini, Ağaçtanpiri'ye teslim ile, "içinde olan müslümanların başını kestirmişlerdir", Kayseri Sancağı Beyinin mahkemede açtığı soruşturma, bu kaçırılmayı hazırlayan ve yapanların ortaya çıkarılmasında bir sonuç vermemiştir: Ankara Etnoğrafya Müzesi, Kayseri, 1013-1015 tarihli şerhiyye sicili.

munda oldukları sanılan ve önemleri ikinci derecede bulunan Sarıseyh, Kel Ali ve başkalarını da saymak gerekirse, Celâlî şeflerinin ve bunların başlarına toplanan levend kalabalığının çapı hakkında iyi bir fikir alınmış olur.

Şimdi, bunların yarattıkları kanlı olaydan bâzılarını, hiç olmazsa bilindikleri kadar buraya geçirmek, celâlîliğin sosyal çoküntüyü nasıl yaptığını öğrenmek için yerinde olacaktır.

1604 yılında, Tavil ve Karabaş adamlarının soyduğu Kayseri Sancağı, 1605 ve 1606 da da, Erzâde, Zülfükar Paşa ve Ağaçtanpîri, Ali Gazi adlarındaki dört şefin sekbanları tarafından sürüler hâlinde, arkası arkasına harabeye çevrildi. Hattâ, bunlar, Zamantı Kalesini ele geçirip, bir çok kişileri acımadan öldürdüler. Celâlîler, dirlik sahiplerinin veya mukataa eminlerinin, vergi olarak köylüden topladıkları, para, erzak ve öteki şeylerini zaptettiklerinden başka, koyun, keçi ve sığır sürülerini, at, katır, öküz, inek ve öteki hayvanları, buradan alıp, ya öte yerde şuna buna gayet ucuza satıyorlar, ya da kendilerine gizlice yataklık edenler eliyle şehir pazarlarına döküyorlardı⁵². Celâlîlerin köyleri ne hale getirdiklerini, mahkemelere gelen bir çok dâvâlardan ve hükümete yollanan şikâyet dilekçelerinden anlıyoruz. Örneğin, Muncusun halkının böyle bir “arz-ı hâlinde, bunlar kadimden 130 cizye hanesi olup, ol mıkdar üzerinden veregelirken, Kalenderoğlu ve Tavil-i Rezil Karındaşı ve Ağaçtanpîri ve sair eşkiyâ zorbaları gelüp kariyelerini vurup ehl-ü iyallerini esir ve kendilerini katl ve hâlen çok az kaldıkları halde, cizye, mevcutlarından değil, kadimdeki defter gereğince alınmakta olduğundan” dayanacak güçleri kalmadığını bildirmekte idiler. Bu türlü iddiaların doğruluğuna inanan hükûmet, Kayseri kadısına yolladığı 20 Ekim 1608 (10 Recep 1017) tarihli emir (hüküm) ile, adı geçen köydeki cizyenin, defter kaydından değil, mevcut hanelere göre alınmasını bildirdi⁵³.

52 Ankara Etnoğrafya Müzesi, Ankara Ş.Sc. Nr.10, S.27’de geçen bir dâvâya ait şu ifadeye bakınız: “Beyt’ül-Mal-i Hassa Emîni Fahr-ül-Cüyüş Mehmed Çavuş”, Hakverdi Bin Baliyi suçlamasında, “bundan akdem mezbur Hakverdi, Celâlî zorbasından bir kaç yüz koyun getirüp ekal bahâ ile otuzar akçeye koyun satup (fiyat bahsindeki hakiki değere bakınız) alup sattığı koyun fukarânın sürülen koyunlarıdır. Sual olunsun deyücek bi-haseb’üs-suâl, koyun sattum amma bu sipahinindir deyücek bigaraz kimesneler, mezburun alup sattığı koyunları celâlîden getirdi deyü şehadet etmeğin...”

53 Ankara Etnoğrafya Müzesi, Kayseri Ş. Sc. Nr. 14,10 recep 1017 tarihli hüküm-i hümayun.

Ağaçtanpirinin Kayseriyi kuşatması olayını kadıya şikâyet için mahkemeye gelen “nefs-i şehirde sakin âyan-ı vilâyet ve eşraf-ı memleket cemm-i gafir”, verdikleri ifade de: “hâlen bir aydan ziyadedir ki, Ağaçtanpiri nam şakî yediyüzden mütecaviz levend ve sekban ile Kayseri Kalesini muhasara edip kaleyi kapatıp şehrin suyunu kesip ve yeniçeri serdarı olan Rum Sinanoğlu Mahmud Beşe’yi cenkte katledüp ve nice yüz müslüman şehit edüp envai fesad edüp, merhum Serdar Ferhat Paşa Kayseriye kalesinde emanet vazettiği toprakların bâzısını kalenin cenge kaabil olan yerlerine ve dahil-i surdan Karakuleye ve Mirliva ve Güherçile Kulesi’ne nakledip leyl-ü nehar cenge ikdam-ı tam olmak gerektir deyû ittifak ettiklerin ve ittifak ile zikrolunan kulelere toprak konulduğu bilfiil kale-i mezbure dizdarı olan kıdvet’ül-ümerâ Sâdi Bey” tarafından açıklanmış ve durumun deftere geçirilmesi istenmiştir⁵⁴.

Kayseri’ye yakın Hisarcık ve Enderek köylerinden toplanıp, başlarına geleni arz için kadıya çıkan köylüler de şöyle yakındılar: “İş bu bin onaltı senesinde vaki olan mah-ı rebiulevvelde (1607 Temmuzunda), Zülfükar Paşa ve Ömer Paşa⁵⁵ ve Macar nam reis’üz-zaleme onbine karip eşkiyâ ile Kayseriye’yi ve etrafında olan karyeleri muhasara edüp, nice bigünah müslümanları katl ve nice mazlumları hapsetmekle malımı ahzedüp emvâl ve erzakımızı nehb ve garet ettiklerinden gayri, halâ darül-harp misâli cümle mamelekimizi yağma ve talan ettiklerinden mâdâ ehl-ü iyalimize dest-i tetavülü dirâz ettikleri ecilden sabra mecâl olmayup bikadr’il-imbân müdâfaa makamında olduğumuzda hikmet-i ilâhiye Cemşit nam Şakî ile Ağaçtanpirinin taifesinden ayrılıp, Zülfükar Paşaya⁵⁶ tabi olmak için gelen taifeden bir nice şakî karyelerimize gelüp alelgafle bizi basup zikrolunan eşkiya dahi bakî kalan sığırlarımızı sürüp, rastgeldüğü fikarayı tutup hapsetmek üzere iken biz dahi müslümanlardan istimdat ve istiâne eyleyüp mezburları ahsen veçile defedelim der iken kendileri kâle mübaşeret eyledikleri

54 Ankara Etnoğrafya Müzesi, Kayseri Ş. Sc. Nr. 14. 20 safer 1016 (16 haziran 1606) defterleme.

55 Burada adı geçenler, paşa ünvanını ve beylerbeyliği rütbesini usulünce kazanıp ta sonra isyan etmiş kişiler olmayıp, Celâli şefliğinde ün saldıktan sonra, isyandan vaz geçmeleri için bu mansıp ve ünvan kendilerine devletçe verilmiş olanlardan ikisidir.

56 Aynı 14.Nr.li Defterdeki, 6 rebiulevvel 1016-1.VII.1607 tarihli bir öküz dâvâsında, “geçen sene zülfikâr Paşa geldiğinde zâyî oldu”, sözü geçtiğine göre, bu namlı Celâli’nin Kayseri Sancağını bir de 1606 da yağmaladığı anlaşılmış oluyor.

ecilden, muharebe ve mukatele üzere iken, İsmail nam şaki birkaç hizmetkârlarıyla maktul olup şer ve şurlarından” fukara halkın kurtulmuş olduğunu, fakat bu kere de, ölenin kardeşi Yusufun, köylülerden biraderinin kanını dâvâ ederek, kendilerini tazyık ettiğini söyledikten sonra, olayın tıpkı anlattıkları gibi geçtiğine kalabalık şahitler gösterdiler. Kadı, “bu makule eşkiyanın demi heder” olduğu hakkında, “evamir-i şerife bulunmağla”, eşkiyanın katlinden köylülere hiç bir sorumluluk düşmüyeceğine karar verdi⁵⁷.

Yukarıda verdiğimiz bilgilerle belirlediği üzere, celâlî kitlelerinin, ayrı ayrı, biri diğerinin peşinden, birer korkunç kasırga gibi gelip geçtikleri Kayseri ve yöresini bunlardan kurtarmakta, hükümet, eme yarar hemen hiç bir şey yapamadı. Yalnız Ağaçtanpiri, her halde 1606 mayıs veya haziranında olacak, o çevre türkmenlerince büyük bir bozguna uğratılmış ve başındaki eşkiyâsı şuraya buraya dağılmıştı⁵⁸.

Fakat, o zaman Türkiyesinde, hele köylünün de yerinden oynamasının eklenmesiyle, kendilerini soyguna sürececek bir başbuğ arayan o kadar çok çiftbozan=levend=sekban vardı ki, kendini türkmenlerin eline düşmekten kurtarmış olan, bu, sanı herkesce belli celâlîbaşı, en kısa zamanda gene büyük bir kalabalık topluyarak, baskınlarına devam etti. Bundan başka, Kayseri zindanından kaçanların yardımı ile zamantı Kalesini ele geçirmiş olduğunu yukarıda anlatmış bulunduğumuz Celâlîbaşı Aligazıoğlu da⁵⁹, bu yıl, yâni 1607 de, hükümetten verilen emir gereğince kaleyi sarıp, kışın bastırması üzerine tahta surları ateşe veren Kayseri Sancakbeyi Esseyid Mahmud’dan “âmân dilemek” zorunda kalmıştı⁶⁰.

57 Ankara Etnoğrafya Müzesi, aynı defter, 16 rebiulevvel 1016 (11 temmuz 1607) tarihli hüccet yazısı.

58 Ankara Etnoğrafya Müzesi, Kayseri Ş.Sc.Nr.14,15 rebiulevvel 1015 (20. VIII. 1606) tarihli kayıttan, Kayseri Beyinin “kendi zeameti olan” Sultan Ham’ndan Kenan Bin Cumâ adadlı birini yakalayıp, Ağaçtanpiri’nin adamı diye mahkemeye getirdiğini, Kenan’ın, “türkmen, Ağaçtanpiriyi bozana kadar onunla bile gezdiğini” itiraf ettiğini öğreniyoruz.

59 Bu Celâlî’nin adı bazı yerde Aligazi, bazı yerdede Aligazıoğlu diye geçiyor.

60 Kışın şiddeti karşısında, kalenin tahta kısımlarını yakarak geri dönen Mehmed Beye asiler teslim olmak istediklerini bildirmişler, bunun üzerine, Sancak Beyinin kaleyi teslim almaya giden adamları, içerde rasladıkları eşyanın da defterini yapmışlardı; bunlar içinde dikkati çekenler: kapu ağzında 2 adet balyemztop, 2 aded havai top, 2 aded şahî top, 5 aded pıranğı top, 9 aded bir nevi pıranğı top, 21 aded şakalon, 3000 aded siham, 10 çift araba tekerlekleri, 50 kadar araba urganları; kaleyi teslim alan Mehmed Ağa, “kale içinde olan evlerde” eski tul-

Daha bir yıl sonra da, Aligazıoğlunun sözü gene edildiğine göre, yukarıda söylediğimiz âmânı dilemesine rağmen, her nasıl ise, Mahmud Beyden canını kurtarmış bulunuyordu ⁶¹. 9 Mayıs 1608 (23 Muharrem 1017) tarihli bir mahkeme kaydında, Kayserinin Sarıoğlan köyünden olduğu açıklanan Aligazıoğlu, Küçük Yusuf adındaki azılı bir adamına da Kayseri ile Boğazlıyan arasındaki Kurşunlubele'yi kestirmiş, oraları soyduruyordu. Bu olayların incelenmesinden, gene bu çevrede, "Topal Hasan" adında bir ünlü eşkiyabaşını öğrenmiş oluyoruz. Bu söylediğimiz tarihli başka bir defter kaydında da, Aligazıoğlunun, bir ara, Kayseriye girmiş olduğunu, onun, Topal Hasan'a, Sipahi Yusuf ve yukarıki Küçük Yusuf ile yolladığı haberdan öğreniyoruz. O, ikisi de Altı-Bölük azması olan iki Yusuf'ların ağzı ile Topal Hasan'a: "Biz şehrin içine dahil olduk. Siz dahi gelüp, isterseniz bey olun ve isterseniz ben size tâbî olayım; gelesiz deyüp", işte bu arada, Aligazıoğlu katlolunmuş, adamları, sağda solda soygun ile uğraşırken, bunlardan, "Çokgöz" denen köprü yanında yakalanan biri, kadı önünde yukarıdaki bilgiyi vermişti ⁶².

Konya (Karaman) Vilâyeti sancaklarındaki celâli olayları da daha az yıkıcı olmamakla beraber, doğrusu, bu çevrelerin durumu hakkında söyleyecek çok şeyimiz yoktur. Şu kadarı biliniyor ki, Konya yöresinde, özellikle Silifke taraflarında olup geçenlere dayanamıyan hükümet, Karaman Beylerbeyi Mahmud Paşayı, Konya Celâlileri üzerine yürümeye memur etmiş, hattâ, Kayseri, Niğde, Aksaray, Beyşehir ve Kırşehir sancakbeylerini de ona koşmuş idi ⁶³.

Bu sıralarda, yâni 1604 ve 1605 yıllarında, Niğde ve Kırşehir sancaklarında, 500-600 kişilik bir kuvvetle Hazır adlı birisinin dolaştığı ve kendisi öldürülünce, yerine geçen kethüdâsı Bıyık Ali'ninde aynı Celâli gurupunu Kuyucu Muradın Anadolu'da celâli üzerine açtığı se-

galar ve kolçakların "perakende yattığını", bunlar 100 den fazla olup, harap vaziyette bulunduğunu, kullanılmaları için iyi bir üstadın elinden geçmeleri gerektiğini, kalenin ise yarar eşyasını Celâli ve eşkiyâların alıp gittiklerini söylüyor. Bak., Kayseri Ş.Sc. Aynı defter, 5 Cemaziyulahir 1016 (27-18-1607) tarihli kayıt yazısı.

61 Aynı defterdeki, 29 Rebiulevvel 1017 (14 VII. 1608) tarihli kayıt,

62 Kayseri yöresindeki bütün şu olaylar için yukarıda adını verdiğimiz 14 Nr. 11 sicilin kayıtlarını incelemek daha ayrıntılı bilgi verecektir.

63 Kayseri Ş.Sc. aynı yer: evâsıt-ı şaban 1016 tarihli hüküm sureti: Kayseriye geliş ve sicile kayıt tarihi 26 Ramazan 1016.

fer yılına kadar idare ettiği, ve bu sırada, onun da işinin bitirildiği anlaşılıyor⁶⁴.

Celâlî guruplarının kendilerine, koşuşturma alanı olarak seçmiş gibi, az çok sürekli kaldıkları çevrelerden biri de, büyük karışıklıkların olup geçtiği başka bir geniş bölge, Çorumdan ötede başlayıp, Doğu Karadeniz kıyılarına kadar uzanan asıl merkezini Yeşilirmak yöresinin teşkil ettiği Amasya-Tokat-Şarkikarahisar çizgisi etrafı idi. Buralarda, 1604-1605 ve 1606 yıllarının acıklı hayâtını, toplumun dirlik ve düzenliğinde meydana gelen yıkıntıyı göstermek üzere, Şarkikarahisar, Keşap ve Giresun kazalarından biriken kalabalık bir halk kitlesinin şikâyeti üzerine, Kadı, müderris ve öteki ileri gelenlerce düzenlenip pâdişaha yollanmış olduğu kaydolunan uzun bir "mahzar" da anlatılanları buraya kısaca geçireceğiz.

Pâdişah'a, 2 Mart 1606 (23 şevval 1014) tarihinde, arzolunduğu görülen, sözünü ettiğimiz mahzar'a göre, "Karahisarışarkî Sancağma tâbî Ordubayramlı kazasında zuhur eyleyen Hacı Şamlı ve tevabii eşkiyası binden müteceviz levendât ve sekban eşkiyası cemolup sipahi namında Karahızır nam müteveli ve İsmail Çavuşoğlu Mehmed Çavuş ile yekdil ve yekcihet olup celâlî-i mezbur ile vilâyetimize envâ teaddîsi zuhur edüp bu sene mezkûr Hacı Şamlı ve tevabii eşkiyası hadden birûn ehali-i vilâyeti garet ve hasaret evleyip nice müslümanların ve ocak sahibi kimselerin evlerin basup ehl-ü iyalin çeküp emred oğulların yanında olan levendatına verüp ve âyende ve revendeden ve seferli askerden nice kimseleri katledüp emval ve erzakın ahz ve kabz eyleyüp yine kaza-i mezburede sâkin olup hâlâ müsellim-i vilâyet olan Dergâh-ı Âli silahdarlarından Abacızade Ali Bey kullarının bir zaim oğluyla bir avretin ve yedi nefer hizmetkarlarıyla evin basup katledip on yük akçelik emvâl ve erzakın ahz ve kabzeyledüğünden gayri vilâyet-i mezbureye tâbî Kırık Nahiyesinde sâkin Dergâh-ı Âli sipahilerinden diğer Ali Bey kullarını altı nefer âdemisiyle katledüp mal ve esbabın kabzeyleyüp ve Dergâh-ı Âli yeniçerilerinden Trabzonlu üç nefer yeniçeriye dahi katleyleyüp malların ve esvapların yağma ve talan etmişlerdir", dendikten sonra, sözü geçen vilâyetteki kazaların

64 İstanbul Başbakanlık Arşivi, 1016 yılına âit numarasız mühimme defteri, S. 46 (Bu olay ile ilgili hükümün sûretindeki izahatın anhyoruz ki, Hazır'ın kethüdası Bıyıklı Alinin katline, kardeşi olan kişi, Yakup adlı kadı'nın teşviki ile işlenmiş bir cinayet rengi verdirek, adı geçen kadıyı Niğde Kalesine hapsedtirmiş. Yazılan hükümde, kadı'nın ve dâvacıların "orduy-ı hümâyûna" (yâni, Kuyucu Murat Paşa huzuruna) yollanmaları emrediliyor.

her birinden “biner kuruş salgun”, her haneden üçer kile arpa ve ikişer kile buğday, bir batman yağ ve bir batman bal, beş okka pirinç ve beşer tavuk alıp anbarladıkları, kadınların, Şark ordusu serdari emri ile topladıkları “sürsat akçesi”ni memurdan zorla aldıkları, tekrar her hâneye altışar kuruş salma saldıkları ifade olunuyordu⁶⁵.

“Hacı Şamlu”nun o çevrede yarattığı dehşet, kalesiz, yani açık ta olan köylerden pek çoklarını, kaçıp, kalesi olan kasaba ve şehirlere sığınmaya zorladı. O kadar ki, zorbalının, nâmus ve irzlara dahi en ufak saygı göstermeden elatmaları karşısında, kaçanlar, ancak “ehl-ü iyalların alup”, mal ve erzaklarını ortada bırakmışlardı. Âsiler, halkın, sığınmalarına çok yarayışlı olduğu için doldukları Gireson Kalesini kuşatarak içeri girmeye çalıştılar. Kuşatılmanın devam ettiği yimri gün süresince, ele geçirdikleri kimseyi öldürmekten çekinmediler. Bu durumda, canlarını kurtarmak için başka yapacakları kalmıyan ehali “umumen nefir-i âm” ederek⁶⁶, Karahisarîşarki Sancağının eski “mutasarrıfı” Giresunlu Seyyid Mehmed Paşayı⁶⁷ başlarına geçirerek, “Hacı Şamlu eşkiyası”nın üzerine yürüdüler. Âsiler, teslim olmaları için, üç defa tekrarlanan dâveti geri savmaları üzerine, kanlı bir cenkleşme oldu. Hacı Şamlu’nun kendisi, zorbabaşlarının namlılarından Kazdağlı, Köse Osman, Dilsüz, Simitlü Bölükbaşı, ele geçerek, başları kesildiğinden başka, Celâlî sekban ve levendlerinden iki yüze yakın kişi öldürüldü. Gerileri, kaçıp, Karahızır Mütevellî ve Mehmed Çavuş adındaki iki zorbabaşının etrafında toplanmayı başardılar. Bu durumda, ehâli, adı geçen eşkiyanın, yada onlar gibi ötekilerinin yeni baskınlara kalkmamaları için vilâyeti korumakta dirayeti bilinen Seyyid Mehmed Paşayı Karahisarîşarki’ye gene bey tayin etmeyi rica ediyorlar idi ki, hükûmet bu isteğe olumlu vecap vermek zorunda kaldı⁶⁸.

65 Adı geçen mahzar, İstanbul Başbakanlık Arşivi, Ali Emirî Tasnifi, Ahmed I.,Nr.167 olarak mevcuttur.

66 Nefir-i Âm: yediden yetmişe kadar eli silah tutan herkesin toplamp, cenge katılması demektir ki, buna genel olarak son kurtuluş çaresi diye bakılır.

67 Es-Seyyid lâkabının da gösterdiği üzere, bu kişi, müslüman oğlu müslüman olması dolayısıyla, kadrosu yalnız köle-devşirmelerle doldurulan Enderun mektebinden çıkma olamayacağı halde, beylerbeyi rütbesini kazanmıştır, ve bu örnek biricik te değildi. Görülüyor ki, ümerânın Enderundan çıkma olması gerektiği şeklindeki gelenek, resmen değilse bile, işlemce hâzım bulunuyordu. Tanınmış Celâlî reislerini isyandan vaz geçirmek, veyâ yerlilerinden ileri gelen birini oraya vâli (sancakbeyi ya da beylerbeyi) yapmak, istenen düzeni sağlar ümidini verdiği için, gelenek böyle bir zor altında bozulmuştu.

68 Not 65’da sözü geçen mahzara bakınız.

Buraya kadar, imkân ölçüsünde ayrı bölgelerden seçerek verdiğimiz olaylar türündeki örneklerin gösterdikleri üzere, Anadolu Türkiye-sinin bütün bir yüzeyinde, büyük çoğunluğu vilâyetlerdeki veya Başşehirdeki Altı-Bölük halkından azma kişiler, sancakbeylerinin veya eyâlet paşalarının kapu ağahlarını (kethüdâlık, başbölükbaşılık, bölükbaşılık, kaymakamlık, müsellimlik, mütesellimlik⁶⁹ gibi hizmetlerini) ve Dergâh-ı Âlî çavuşluklarını ele geçirdikten sonra, hizmetine girdikleri beylerin ve paşaların kapuları halkına (sekban bölüklerine) kumanda eder durum kazanmakta, ondan sonra, ya efendilerinin azledilmesi ile, veya başında buldukları vilâyette, özellikle zengin kişileri soyma niyeti yüzünden onlarla adâvete girince, ya da başka sebeplerden dolayı, çoğuncası beylerinin gizli veya açık arkalamasına da dayanarak, asıp kesme hayâtına atılmakta idiler. Bunları böyle bir davranışa sevkeden sebep, kendilerinin bir bey'in kapusunda ağa olmaları, yahut, Altı-Bölük halkından bulunmaları değil de, celâlî başbuğluğunun insanı çabucak anlı-şanlı bir adam derecesine ulaştıran başlıca yol olduğu hakkındaki kanı idi. Çünkü, köy sosyal-iktisadî bünyesinin bol bol kustuğu çiftbozan levendleri başına toplayup, ortada hiç kimsenin dış geçiremediği, hattâ, devletin bile gücü yetmiyen bir kabadayı olmak kişiye büyük bir nam kazandırıyor. Karayazıcıyı bir türlü dize getiremiyen hükûmetin, saray kulları arasından, "çıkma" yolu ile sancakbeyi tayin etme usulünü bir kenara iterek, bu ilk büyük celâlî şefine sancakbeyliği vermesi, ondan sonraki celâlî başbuğlarına bu kapıyı ardına kadar açtığından, İstanbuldaki Altı-Bölük halkından olanların, her hangi bir şekilde Anadoluya geçerek, bu yolu tutmaları, kendilerini, Başşehirde kalıp "çıkma" yolundan mansıp bekliyen arkadaşlarından daha çabuk yükseltiyordu. Hele Şehzâde Bayezid isyanından sonra, vilâyet ve sancaklarda, ve özellikle büyük eyalet kalelerinde, yeniçeri bölükleri yanında altı-bölük düzeni de kurulduktan sonra, çoğuncası sipah ve silahtar bölükleri kadrolarına Anadolu'nun Türk halkından pek çok kimsenin alınmış bulunması dolayısıyla, bu şekilde olanlar zaten "çıkma" kanunundan faydalanamayacakları için, celâlî olma sû-

69 Bir sancağı veyâ eyâleti oranın beyi adına idare eden müsellim ile, mütesellimi bir birine karıştırmamalı; Bey kendisine verilen vilâyetin başına kendi gidemediği zaman, yerine vekil olarak yolladığı kapı ağasına müsellim denir. Mütesellim ise, vilâyeti, beyin yerine, kendisi idare etmeyi üzerine alıp, elde ettiği vergi hâsılatını muntazaman beye yollayan bir çeşit mültzim durumdaki kimse idi. XVII. ve XVIII. yüz yıllarda, çok vilâyet ve sancakların mütesellimlerce idare olunduğunu göreceğiz.

retiyile, devletten zorla sancakbeyliği, hattâ daha cerbezeli olma hâlinde beylerbeyliği alabilme tekyol idi. Hele bir de, halk ağzından, eşkiyalığı öven, tanınmış celâlî başbuğları adına türküler, destanlar düzen bir ortamın, bunları, köy odalarında halk âşıklarına yanık havalarla söyletip dinlettiğini düşünelim. Şu halde, zaten çiftbozan olarak köyünden ayrılıp, herhangi bir yerde bulacağı bir levend topluluğuna katılması kendisinin kaderi sayılan köy delikanlısı, yıllarca dinlediği bu yanık eşkiyalık türkülerinin etkisi ile “bir büyük eşkiyabaşı” olmayı hayatının en büyük başarısı ve yiğitliğinin el-aleme isbatı sanan bir ruh yaşantının esiri gibiydi.

İşte, Büyük Kaçgun devrinde, başlarına binlerce levend ve sekbân toplayıp gezen yüzlerce zorba, zorbabaşı, celâlîbaşı gibi türlü adların takıldığı kişilerin ölümle her an koyun koyuna yaşamalarına rağmen, devlet, yedisinin boynunu vursa, yerlerine yetmişinin türemesinin nedenlerini anlatan durumdur bu.

4 - Hükûmet Kuvvetlerinin Başarısızlığı Karşısında Celâlî Başbuğları ile Anlaşma Kapısının Açılması

1602 sonlarında Afyonkarahisarına kışlağa çekilen tanınmış celâlî başbuğu Deli Hasanın, 1603'ün Şubatından itibaren, hükûmetle anlaşmak üzere teklif yaptığını, bunun İstanbul'ca çok iyi karşılandığını, Deli Hasanın kendisi Bosna Beylerbeyi, yedi arkadaşının, vilâyetleri Rumeli de olmak üzere, sancakbeyi olduklarını, isyancı başbuğun 400 kadar bölükbaşısının da Altı-Bölüğe geçtiklerini, bunu çok önemli bir başarı saydığı anlaşılan hükûmet'in bütün celâlîler için genel bir af çıkararak, Anadoluyu barışa kavuşturmayı umduğunu geniş olarak anlatmıştık ⁷⁰.

Daha Kanunî, hiç olmazsa saltanatının son yıllarına doğru, köyünden sıyrılıp şehirlere akan “çiftbozan”ların devlet güveni için büyük bir iç tehlike teşkil ettiklerine değinmişti; bunu kendi Şehzadesi Beyazidin isyanı dolayısıyla söz konusu etmiş oluyordu ⁷¹. O, ölümünden önce yayınlamış olduğu “Adalet Fermanında” da, reyanın, hükûmet adamları, ya da vilâyet halkından “kudretlü” olan kimselerce zorla soyulduklarını sayıp dökerek, huzursuzluğun idarî kötülükten ileri

70 Geniş bilgi için bak., Celâlî İsyânları, adlı eserimiz, S.241 ve devamı

71 Bak. Selaniki Tarihi, S. 75

gelmekte bulunduğunun farkında olduğunu ispat etmişti ⁷². Şu bir gerçektir ki, III. Murad, Anadolu karışıklıklarına, halkın, özellikle köylülerin, hükümet memurlarından gördükleri zulüm ve haksızlıkların sebep olduğunu anlamakta büyük babasından çok daha ileri görüşlü çıktı. Bununla beraber, Celâlîliği, toplumdaki dirlik ve derneşim düzeninin bozulmuş bulunmasının yarattığını anlamak veya anlamamak özünlerinin, 1603 den önceki gibi, soraki yıllarda da olayların gidişetinde hiç bir etkisi olmayacaktı ve olmamıştı da. Çünkü, III. Mehmed veya I. Ahmed Türkiye-sinin ne iktisadî yapısı, ne de askerî ve siyasî çarkları, köy derneşiminin dışarı verdiği yüzbinlerce çifbozanı (levendâtı), öyle kolay kolay kendi bünyelerinde eritecek güce hiç de sahip değillerdi. Şu halde, Deli Hasan'ın ve arkadaşlarının kendilerini hoşnut edecek birer göreve verilmeleri, karışıklığı yatıştırma yönünden ne kadar kısa süreli olursa olsun, aynı siyasetin, bir sonuç vermeyeceği biline biline, uygulanmasına devam olundu ⁷³.

Bir taraftan seferler ile eli-kolu bağı olduğu, diğer taraftan, celâlî levendat ve sekbanlar ile, vilâyetlerin valisi olan beylerin kapularındaki sekban ve levendler, aynı sosyal-ekonomik oluşumdan doğma, ve bir yandan o bir yana, durmadan taraf değiştiren, eş-dost ve sarmaş dolaş kişiler buldukları için, emri altında bir sürü başbölükbaşı ve bölükbaşların, onların da elleri altında binlerce levendlerin toplandığı asî bölükler bulunan ünlü bir celâlî şefini ortadan kaldırmanın imkânsız gibi bir şey olduğunu, "koca" serdar paşa'ların kaç defa bozguna uğramış, hattâ devletin ulûfe ile tuttuğu sekbanların celâlî sekban arkadaşları safına geçerek serdarı yalnız ve mahcup bıraktıklarının çok görülmesi ile iyice anlıyan hükümet, gücünün yetemeyeceği dereceye gelmiş bir celâlî şefini, sancakbeyliği'ne ve daha direnirse beylerbeyliğine verme yolu ile isyandan vaz geçirmeyi huy edinmiş olarak gözükmektedir. Ayrıca, her celâlîbaşını, imkânı varsa, kendi memleketi olan veya onu iyi tanıyan sancağa vermekle, öyle sanıyoruz ki, hükümet böyle bir çevredeki diğer celâlî veya zorbaları eski bir celâlî, ve yeni durumu ile, onlardan iyi anlıyan bir sancak veya beylerbeyi sâyesinde öteki asîleri itaate alma usûlünü Anadolu düzeni için faydalı görmüş olmalı idi ⁷⁴.

⁷² Bak., Celâlî İsyancıları adlı eserimiz, S. 258. Vesika: 1

⁷³ Hükümetin, bunu, sonuçsuz, fakat, başka yapılacak şey olmadığı için bilerek uyguladığını, Nuh Paşa'nın "Deli Hasan'a beylerbeylik veriniz ama, sonra bir Deli Hasan bin olur" yollu sözlerinden anlıyoruz.

⁷⁴ 1603 Sıralarından itibaren, hem bir asiye susturmak, hem de öteki asîleri, içlerinden en azınsı eliyle ortadan kaldırmak için pratik bir çare olarak uygulanan bu türlü bey tayini

Elde bulunan birçok örneklerine bakarak, bir celâli başbuğunun sancak veya beylerbeyliğine tayininde uygulanan şekli burada belirtebiliriz. Bu gibilerinin, çoğuzaman kendi memleketlerine veya tanıdıkları çevreye bey verildiklerine âit burada kaydedeceğimiz örnekler az değildir:

Karayazıcı, kendi çevresi olduğu sanılan Amasya ve sonra Çoruma; Kalenderoğlu Mehmed, memleketi olan Ankaraya; Neslioğlu, Hamid'e (İspartaya); Kınalıoğlu, Afyonkarahisarına; Erzâde, Kırşehir'e; Yular-kastı, Kastamonuya... Beylerbeyliği tevcihinde, aksine, asiyi uzak bir eyâlete yollamanın daha uygun olduğu düşünülmüş olacak ki, Deli Hasan Bosna'ya; Tavi Mehmed⁷⁵ Şehrizol'a, Karakaş Ahmed Cıldır'a, beylerbeyi yollanmış idiler. Yalnız Yıldızlı İbrahim, Rum'a (yâni Sivas) verilmiş olarak görülmektedir⁷⁶.

Celâli başbuğları, bu şekilde, sancakbeyi olarak kendi memleketlerine, beylerbeyi olarak ta uzaklara verilirken, bunların başbölükbaşılırları, bölükbaşılırları ve öteki gözde adamları da başbuğ yanındaki itibarlarına göre, ya sancakbeyi oluyorlar veya Altı-Bölükten birine (özellikle Sipah ve Silahatar bölüklerine) yazılıyorlar, bu suretle, ulûfeye, aynı zamanda, yükselme yolu açık bir göreve kavuşmuş oluyorlardı.

Bir örnek olarak: Celâlîlerin en güçlülerinden biri olan Tevil Mehmed Paşa'ya⁷⁷, Kütahya önlerinde Şehrizol Beylerbeyliği beratı yollanması üzerine, adı geçen eşkiyâbaşının, "kendünün akrabasından olan sekiz nefer'e, ibtidadan beşer akçe ile bölük inâyet buyurulmak ve Âsitane-i

yolu, tam 100 yıl sonra, yâni 1703 den itibaren, III. Ahmed'in bir fermanı yayımlanarak, "uzun seferlerde rical yok olmağa, kaht-ı ümerâ" zorunluğu altında, "yerlülerden kudretlü olan" birini o sancağa bey yapmak devletin kanunu olacak, ve, enderun mektebinden "çıkma" denen kaide resmen bozulmuş olacaktır.

⁷⁵ Tavi Mehmed Paşa'ya beylerbeyliği, kendisi Kütahya'yı kuşatarak, "60 bin filori ve dokuz tavile at talep eyleyüp şöyle ki verilmeye evleri ihrak ve bağ ve bahçeleri kat' ve kaleyi yere beraber edüp içinde olanların katleylerüm deyu" tahdid'de bulunduğu sırada ulaştırılmış ve şehir belki de büyük bir faciadan kurtulmuş idi. Müjdeyi getirenler, Kapucubaşı Mustafa Ağa ile Tavi Mehmed'in kendi adamı Koska Muslusu denen kişi idi:

Başbakanlık Arşiv, Ali Emîri Tasnifi, Ahmed I.Nr.68 (7-Mart 1606-27 Şevvâl 1014 tarihli arz)

⁷⁶ 1606 yazında Kayseriyi kuşatan Celâlîlerin başındaki Ömer ve Zülfikar Paşa'lar da Celâlîlikten türeme beylerbeyleri idiler. Fakat hangi vilâyete verildikleri bilinmiyor.

⁷⁷ Nasuh Paşa'yı Bolvadin Köprüsünde bozguna uğratan "Tavi Halil" adlı celâlîbaşı, Şehrizol Beylerbeyliğini alan bu bahsettiğimiz "Tavi Mehmed Paşa" ile kardeş olsa gerek: Hammer, C.8,S.55 ve 69-70.

Saadet'te istihdam olunmak ricası" Sadrâzam'ca pâdişah'a arz olunmuş, "telhis", isyancıbaşı'nın teklifindekinden daha yüksek ulûfeler ile onaylanıp, sözü geçen 8 kişi "Cebeci ocağından Nakkaş Bölüğü"ne kayıtlı ve kendilerine "bevvalık" görevleri verilmiş idi⁷⁸.

İsyandan vazgeçmesi karşılığında, kendisine de Çıldır Beylerbeyliğinin verildiğini yukarıda söylediğimiz Karakaş Ahmed Paşa, kısa bir süre sonra oradan alınarak, Malatya Sancağına, "bervech-i arpalık mutasarrıf ola" kaydıyla, verildiği sırada⁷⁹, İran seferinde birlikte buldukları Tavail Mehmed, gerisin geri isyan edip, Diyarbakır'a tâbi Harput Kalesini kuşatmış, bu kere, Karakaş, hükûmet'i tutarak, bu celâlî arkadaşıyla harbe tutuşmuş ve Harputu kurtarmış idi. Celâlîliği bırakmasına karşı, o zaman Çıldır Eyâletini kazanmış olan bu kişi, Tavail'i bozguna uğratması üzerine, bu seferki mükâfatını daha büyük çapta istedi:

Karakaş Paşa, arzında, Deli Ferhat Paşa'dan aldığı dâvet üzerine, İran seferine hareketinden altı konak sonra, Padişah'tan, baharda sefere kendisi çıkacağı dolayısıyla Vezir Mehmed Paşa ile o yön sınırlı

⁷⁸ Bu işleme ait vesika: Ali Emiri Tasnifi, Ahmed I., Karton 2, Nr.482. "Şehrizol Beylerbeyliği verilen Tavail Mehmed Paşa kullarının arzıdır:

Yedişer akçe ile (kendi arzı)

Kendinin akrabasından olan sekiz nefere ibtidadan beşer akçe ile bölük ineyet buyurulmak rica eder.

(Sadrâzamın arzı)

Sekiz nefer iptidadan beşer akçe ile bölük verüle deyu'

Mustafa (bin) Süleyman cebeci yevm: 8.5 bevvalık; K.nakkaş (nakkaş bölüğü) Ahmet (bin)

Mustafa bevvalık

Rizvan b.	Mustafa b.	Hüseyin b.	Ali b.	Eyyup b.
Abdullah	Ahmed	Ahmed	Abdullah	Sinan
bevvalık	bevvalık	bevvalık	bevvalık	bevvalık
		Mehmed b.		
		bevvalık		

Bâlâda mestur olan kulları bu bendelerinin karib akrabalarından olup yarar ve nâmîâr, umûrdide ve kâr-azmude, mahall-i merhamet ve lâyıık-ı sezavâr-ı inayet kulları olmağın avâtıf-ı aliyye-i husrevâniden zümreyân-ı mezburâna ilhak olunup Âsitâne-i Saadet'te istihdam olunmak ricasıyla Der-i Devletnisâba arz olundu; Bâki ferman Dergâh'ı Mâdelet Âlempenahındır.

Bende-i
Mehmet
Mîrimirân-ı
Şehrizol-ı hâlâ

⁷⁹ - Beylerbeyi rütbesine erişmiş olan bir kimseyi, açık eyâlet bulunmaması yüzünden sancağa verince, bu dirliğine "arpalık" ve kendisine, sancakbeyi değil, "mutasarrıf" deniyordu.

bekliyerekten, hazırlıklarını da geliştirmesi için ferman aldığını, bu sırada “Şehruzol Beylerbeyi iken isyan eden” Tavil Paşanın, on bir miktarı celâlî levend ile Harput üzerine müstevlî olup etraf ve eknaf emvâl ve erzakların nehb ve garet eylediğinden gayri ihrak-ı bin'nâr” etmekte olduğunu bildiren “feryatçılar” gelmesi üzerine, sözü geçen kalenin yardımına koştuğunu, o yakınlarda olan “ekrad beylerini” hükûmeti desteklemeye çağırdığında, olumlu davranmaları şöyle dursun, “mel'ün-ı ebedî ve mağbün-ı sermedî'ye her biri harçlık ve zahire” yolladıklarını, böyle olduğu halde, 30-40 günlük “cenk ve cidâl ve harb-i kıtal” yapılarak, celâlîlerin 200 adamları ve “nâmdarlarından Gemici Bölükbaşı ve Kulu ve Cafer”in kılıçtan geçirildiklerini, Harput Kalesinden bu şekilde bozularak kaçan 7-8 yüz eşkiya sekbanın, bu sefer de Malatya'ya saldırıp, kale kapısını ele geçirmeleri üzerine, müsellim, halk ile birlikte, bir yandan karşı korken, öteyandan kendisine haber ulaştırdıklarını, hemen Harput'tan acele Malatya'ya koştuğunu, yapılan çarpışmada Tavil Mehmedin “zorbabaşları olan Kôr Mehmed ve Küçük Sinan ve Sarı Mehmed ve 30-40 neferlerini toprağa düşürüp” eşkiyâyı buradan da kovduğunu belirttikten sonra, şu hizmetine karşılık, Rakka Beylerbeyliğinin kendisine, üzerinde bulunan Malatya Sancağının da, “kayd-ı hayat şartı ile sulbî oğlu Bektaş'a sadaka olunmasını rica ediyordu⁸⁰. Enderundan, “çıkma” yolu ile, bey tayini geleneği, celâlîlerin zoru altında, bir defa bozulduktan sonra, kendini, devletin bile kolunu bükemeyeceği güce erişmiş gören bir celâlî başbuğunun, isyandan vaçgeçme karşılığında, hükûmetten istediği “sadaka” bazan akıl ve hayalin sınırını aşacak kadar büyük oluyordu. Örneklerin, Nasuh Paşa kuvvetlerini 1605 ekiminde büyük bozguna uğratan “Celâlî Tavil Halil'e” Sadaret Kaymakamı Sofu Sinan Paşa, itaate yanaşırsa karşılığında kendisine beylerbeylik sağlanabileceğini bildiren bir mektup yollaması üzerine, sözü geçen isyancıbaşı, eğer Anadolu, Sivas ve Halep

⁸⁰ - Başbakanlı Arşivi, Ali Emiri tasnifi, Ahmed I. Nr. 856 olarak elde bulunan bu “arz” vesikasının başına, usûl gereğince, Sadrazamın yazdığı telhiste: “mukaddemâ eşkiyadan olup beylerbeylik verilmekle üç seneden berü” Padişaha sadakat ile hizmet etmekte olan Karakaş Paşanın, tekrar celâlî olan Tavil Mehmed Paşayı “mecruh ettiği” de (Karakaş kendisi arzında söylemediği halde) eklenmiş; ayrıca, Karakaşın oğlunun üzerinde Samsat Sancağının bulunduğu, Malatyanın verilmesi hâlinde, adı geçen yerin de, “arpahk olarak”, gene Bektaş'ın üzerinde kalması teklifi, arzda olmadığı halde, sadrazamca ilâve olunmuş. “Ol vilâyetin âyanı arz ve mahzarlar ile” Karakaşın Tahvil'e karşı hizmetini de bildirmişler; Pâdişah, kendi “hattı” ile, “verdim” kelimesini yazmış olduğuna göre, eski eşkiyâ Ahmed önemli bir imtiyaza konmuş oluyor.

eyaletleri birleştirilerek bu geniş yerlerin beylerbeyliği verilirse, teklife peki diyeceği cevabını vermiş, Sofu Mehmed Paşada, uygun bularak, Tavil Halilin arzını Padişaha, "telhis" etmişti ki, hemen reddolundu⁸¹.

Eli kolu, iki taraflı sürüp giden seferlerle bağlı bulunduğunu söylediğimiz hükümet, celâlî başbuğlarının gönlünü görmekle, Anadoludaki olayların yatışacağını, toplum hayatının barışa kavuşacağını beklemenin boşuna umut olduğunu, daha ilk denemelerden itibaren anlamış olmalıdır. Ancak, bir çok celâlî başlarına isyanı bıraktığı, ya da böylelerini devletin yetkili kişileri kılarak, öteki celâlîleri, içlerinden "en zorbasının" gücü ile sindirdiği için, günü kurtarıcı faydaları olan bu usul, sekiz-onbin celâlî sekbanının başı olabilece başarısını göstermiş olanlara, sanki isyan yolundan gidilince bu işin sonunda "şanlarına lâayık bir mansıp" elde etmek var, gibi çekici bir başarı anlamına geliyordu. Şunu sözüme hemen ekliyelim ki, isyancıbaşlıktan beylerbeyliğe veya sancakbeyliğine geçmek, celâlî başbuğlarının hayatlarını hiç bir şekilde değiştirmiyordu. Bu gibiler, sadece bir unvan kazanmakta, tutum ve davranışlarındaki "celâlî üzere" yaşantısının bütün nitelikleri en ufak bir kayba uğramadan sürüp gitmekteydi. Örnekleyin, 1607 temmuzunda Kayseri Sancağı üzerinde bir kasırga gibi esen ve şehri çembere alarak halka açlıktan kan kusturan on bin kişilik celâlî sekbanlarının başında bulduklarını gördüğümüz Zülfükar ve Ömer Paşa'lar, ünvanlarının gösterdiği üzere, birer beylerbeyliği almışlar, fakat, celâlîlik hayatını bırakmamışlardı⁸². Aslında, usulünce yükselmiş öteki sancakbeyleri ile beylerbeylerinin de başlarındaki sekbanlarını, soygunla yaşatma yönünden, bunlardan hiç farkları yoktu⁸³. Bütün Beyler, ister "Ende-rundan çıkma" olsun, ister devletten zorla mansıp koparma yolu ile celâlîlikten geçme bulunsunlar, kapularında toplanan levend ve sekbanların arzusuna bağlanmış birer esir gibi idiler. Sekban bölüklerinin suyunca gitmiyerek, onları istediği gibi idare etmiye yeltenen beylerden sırf bunun için hayatlarını kaybedenler az değildi.

⁸¹ - Bak., Hammer, Osmanlı Tarihi (M. Ata tercüması),c.8,S. 71

⁸² - Ankara Etnoğrafya Müzesi, Kayseri Ş.SC.Nr.14,16 Rebiulevvel 1016 tarihli sicil-yazısında: "İşbu bin onaltı senesinde vâki olan mah-i Rebiulevvel Zülfikar Paşa ve Ömer Paşa ve Macar nam Reis'uz-zaleme onbine karip eşkiyâ ile Kayseriyeyi muhasara edüp...

⁸³ - O zaman, halkın yolladıkları binlerce arzlarda filan veya falan beyin sekbanlarının, hattâ, beyin kendisinin soygunlarından yamp yakınma ile, şu veya bu celâlî başının sekbanları, ya da kendince yapılan soygunlardan şikâyetler arasında hiçbir fark yoktu. Bunu çok iyi bilen hükümet, yolladığı fermanlarda, her vesile ile ümerâya, halkı soymaktan ve köylere "devriye bölükleri çıkarmaktan sakınmalarını hatırlatır dururdu.

Sözün kısası şudur ki, bütün XVI. yüzyıl süresince, önceki zamanlardakinden çok üstün ölçüde çiftbozan türemesi, Türkiyenin her yanında levend birikintilerinin doğmasına sebep olmuş, bunlar toplumun iktisadî, siyasî ve sosyal hayatına yaptıkları yıkıcı etkilerle içdüzeni iyice karıştırmışlar, sözü geçen yüzyılın sonuna doğru, köy toplumunu bir fırtına korkunçluğu ile sarsarak çiftçinin büyük çoğunluğunu da yerinden oynattıktan sonra, saldırılarını şehirlere çevirmişlerdir.

I. Ahmed devri Türkiyesinde, şehirlerin ve kasabaların kale duvarları dışında bulunanlar için, ya levend-sekban olmak, ya da onların başında, celâlîbaşı, beylerbeyi, sancakbeyi gibilerden biri bulunmak dışında bir yaşantı sözkonusu olamazdı. Celâlî hareketinin Fetret ve Büyük Kaçgunluk devrinde, sanki, celâlî başbuğluğu, arıkovanının dışı, sancakbeyliği, beylerbeyliği gibi resmî görevler de içi sayılıyordu. İstiyen içerden çıkıp dışarda yeliştiriyor, sonra gene isterse geri girip, içerde çırpınıyordu. İşte, celâlî başbuğlarının veya resmî görevli beylerin halleri böyleydi.

5 - Büyük Kaçgunluk Devrinde Dirlik ve Düzenlik

a) Celâlî baskınları önünde köyler halkının kaçması:

Bundan önce, Türkiyenin dirlik ve düzenliği konusunda yaptığımız araştırmalarda gösterdiğimiz üzere, özellikle Anadolu, pek çok kişilerin çiftlerini bozarak, ya da, bir evdeki iş, baba ve oğulları oyalamaya yetmediği için, kader bunlardan bir ikisinin önüne "garip yiğitler" dünyasına katılmayı zorunlu kılmakla, köyü bırakıp, kendilerini geçindirecek bir ekmek kapısı aramaya gitmelerinin, Türk toplumunda varlığı çok eskilere kadar çıkan bir tarihî yaşantı olduğunu biliyoruz⁸⁴. Osmanlı İmparatorluğunun canlı gelişmeler içinde ömür sürdüğü XIV. ve XV. yüz yıllarda, köyden çıkan "garip yiğitleri" devletin harp makinesi yeni zaptolunan geniş topraklara doğru kolayca akıtmış, bunlardan bir çoğunu da bey, paşa ve vezirlerin kapularındaki sekban bölüklerinin kadroları yutmuştur. Fakat, XVI. yüzyılın başlarından itibaren, çiftbozan ve garip yiğitler (sekban ve levend adları ile), top-

⁸⁴ - Köy sosyal-ekonomik yapısının yüzyıllardır dışarı verdiği bu kitlenin toplum ve devlet bünyesinde ne gibi etki ve olaylar yarattığını, 1453 den öncesi için "Türkiye'nin İktisadî ve İçtimâî tarihi C.I" adlı eserimizde anlatmış bulunuyoruz. 1453 den 1559'a kadar olan süredeki aynı türden olayları da sözü geçen eserin bu yakında yayınlamak üzere bulunduğumuz II. Cildinde bulacağız.

rak ememediği için şurda burda gölcükler yapan yağmur suları gibi, ortalıkta sahipsiz gruplar hâlinde görünmeye başlamışlardır. Bunun başlıca nedenlerini isbathı bir şekilde belirtecek imkânlarımız oldukça fazladır. Çünkü, garip yiğitlerin ve çiftbozanların kaynağının köy sosyal-ekonomik bünyesi olduğunu, başta padişah olmak üzere, Osmanlı Devlet büyükleri çok iyi sezmiş oldukları için, zamanın resmî, vesikalarında bu konuya âit yeteri kadar bilgi bulunmaktadır. Hele mahkeme defterlerinin elimizde bulunması, ayrıca, bize, halkın günlük hayatını bir ayna duruluğu içinde gözden geçirme kolaylığını sağlıyor. Bu sözlerimizi şöyle özetleyeceğiz ki, ferman, berat, hüküm gibi, devletin çıkardığı resmî yazıların beyanları, mahkemelerde görülen dâvâların deftere geçmiş karar sonuçları demek olan hüccetler, şehirlerin, endüstri, pazar ve dükkân içi alış veriş işlemlerini tesbit amacı ile kadılarca defterlere yazılan kararlar ve kontratlar, subaşılar, asesbaşılar, kadı naipleri ve toplum düzeninin öteki sorumluları eliyle mahkemelere gelen ve burada kayıtlanan asayiş ve sosyal düzenle ilgili olaylar, beyler'in ve öteki ehl-i örfün, Divanâ, kadıya ve başka yerlere yazdıkları mektuplar, kadıların başşehir yolladıkları kazâya defterleri ve halkın isteği ile düzenleyip Divanâ sundukları mahzarlar gibi, bu gün elimizde bulunan daha bir çok türden tarih vesikalarının gözden geçirilmesiyle, köy insanının, XVI. yüzyıl süresince, hem de yıldan yıla artan bir sayıda, od'dan ocaktan neden ayrılıp, levendlik gibi her zaman ölümün kıyısındaki bir hayatı aramaya çıktıkları sorusunun cevabını doğru olarak bulabileceğiz⁸⁵. Türlerini saydığımız vesikalardan, düzenlendikleri konuların bir gereği olarak belirttiği üzere⁸⁶, köylüyü, XVI. yüzyıldan önceki devirlerde olduğundan daha fazla ölçüde, toprağından ayıran ve bunlardan boş levend kümelenmelerini yaratan olaylar şöyle özetlenebilir:

1 - Türlü nedenlerle, artık XVI. yüzyıl devlet düzeninin başlıca kolları, eskisi kadar garip yiğit ve levend (çiftbozanlıktan üreme kişiler)

⁸⁵ - Bu konuda, uzun uzun Arşive, ya da şer'iyye sicillerinin saklandığı müzeler'e kapandıktan da, yukarıda türlerini saydığımız vesikalardan pek çoğunu yayınlanmış oldukları eserlerden bulabilirsiniz. Örnekleyin, şu kitaplarda, köy sosyal-ekonomik hayatını bizim burada anlattığımız şekilde, sanki bu sorun üzerine yazılmış birer etüt yazıları niteliğinde olan pek değerli vesikalar çıkmıştır: A.Refik X. Asr-ı Hicride İstabnül Hayatı, İst. 1333; H.T. Dağhoğlu, XVI. Asırda Bursa, İst. 1942; M.Ç.Uluçay, Saruhanda Eşkiyalık ve Halk Hareketleri, İst. 1944; M.Akdağ, Celâli İsyânları Ankara 1963

⁸⁶ - Örnekleyin, Celâli isyanları, adlı eserimizin vesikalar bölümünde 11 numara ile gösterilen (Aşh Ankara Ş.Sc.Nr.6,S,258) vesika, Türkiyede köylünün nasıl bir zulüm ve işkence hayatı yaşadığını, niçin yerinden yurdundan kaçmak zorunda kaldığını, ne kadar canlı anlatıyor.

görevlendiremiyor, Balkanların bu alanda Anadoluya rakip olması, rical kapularındaki sayıları çok artan kölelerin ve gulâmların, çok ucuz bir masraf ile her işte kullanılmalari, buralarda da sekbanların askerlik dışındaki görevlerini azaltıyordu.

2 - Gerek hazinenin, gerekse dirlik sahiplerinin (Devletten timar şeklinde ücret alan hizmetlilerin), çektikleri para darlığı etkisiyle, vergi alma usullerini kanun ve geleneğe bakmadan, bozup durmalarının reâyâyı kaldırabileceğinden fazla para ödeme zorluğunda bırakması (Devlet, Avâriz vergilerini çeşitlendirmiş ve dirlik erbabı, özellikle ümerâ, tekâlif-i şâkka sûretinde salmalar toplar olmuşlardır).

3 - Ulûfeliler (yeniçeri, acemioğlanı, sipah, silâhtar ve ötekileri), Cihet sahipleri (Kadı, Müderris, naip, vakıflardan hisseleri olan mürtezika) ve ellerinde nakit para toplamış kişiler, köylünün parasız kalmasından faizcilik yolunda faydalanarak, tefecilik (ribahurluk) yapmaya başlamışlar, böylece, çiftçi boyunca borca batmak zorunda kalmıştır⁸⁷.

4 - Para darlığı köy halkını bu kadar boğunca, onu köyünden bezdirecek başka bir ekonomik olay, Osmanlı mîrî toprak düzeni ile çelişmesine rağmen, reayanın topraklarını yok pahasına ele geçiren "askerilerin"⁸⁸ ve "yerluden kudretlü olanların" geniş ölçüde çiftlikler kurmaları olmuştur. Özüne bakılırsa, daha, Selçukî rejiminden beri, başta Sultan olmak üzere, bütün Devlet büyüklerinin, memleketin, beğendikleri, en verimli yerlerinde çiftlikleri vardı. Buralarda ekim ikinci sırada kalıyor, hayvan sürüleri besleme önde geliyordu. Osmanlılar-

⁸⁷ - Celâli Fetretî ve Büyük açgun zamanlarında köylerini bırakıp kaçanların bir çoğunun da, borçlu durumda olduklarından, alacaklının tazyıkından kurtulmak için bu karışıklıkları fırsat bildiklerine dair vesikalar az değildir. Nitekim, bu husus hükûmet'ce de ciddi olarak tesbit olunmuş, ayrıca, Anadolu karışıklığının az çok yatıştığı Kuyucu Murad Paşanın ünlü "Celâli Seferi"nden sonra, I. Ahmed, yayımladığı uzun bir adâlet fermanında, kaçan köylülerin borçluluğu meselesini ciddi olarak ele almış, borçları korkusundan yerlerine dönmeye cesaret edemiyen köylülere, borçlarının ödenmesini üç yıl geri bıraktığına ve hiç bir alacaklının bu süre içinde borçlusu köylüden tek akçe istiyemeyeceğine dair teminat vermiştir: Bak., M.Ç. Uluçay, Saruhanda Eşkiyalık, vesikalar, 1018 tarihli Adalet Fermanı.

⁸⁸ - "Askerî" deyimî, resmî kişileri ifade etmekte olup, Beytül'mâl ve Kadıaskerlere âit tereke işlemleri dolayısıyla, bu terim hukukî anlamı belirtmektedir. Örnekleyin, servetlerini devlet hazinesinden aldıkları ile edinmiş olan kadı, müderris, timarlı sipahi ve öteki dirlik sahipleri ile ümerâ, hep "askerî taifesinden" idiler. Kapu kulları da askerî olmalarına rağmen, terekeleri ile ilgili işlem ocaklarına ait idi.

daki “hasşa çiftliklerin” başlangıcı böyle idi⁸⁹. XVI. yüzyılın ortalarından sonra, “ekâbir çiftlikleri”nin yanında, kapu kullarının (çoğuncası yeniçeriler ile sipah ve silahdarların), kadı, müderris gibi elinde para toplanabilenlerin, köylerde toprak ele geçirerek, “çiftlik” yoluyla üretime giriştikleri görülmektedir⁹⁰. Çiftlik sahiplerinin köylüyü tedirgin etmekteki etkileri, “angarye” ve çiftçinin ürünlerine hayvan sürülerini musallat etmeleri sûretiyle oluyor idi. Zaman zaman gelen açlık ve süreklili olan para darlığı sayesinde, çiftlikleri olan toprak meraklısı kişiler, perişan köylüden toprağının “tasarruf hakkını”⁹¹ bir kaç batman una, ya da 100-200 akçeye kolayca alabilmekteydiler. Gerek Fetret ve gerek Büyük Kaçgunluk devirlerinde, köyler bütün güvensiz ve her türlü saldırıya açık yerler olmalarına rağmen, gene de fakir halk kaçarken, tarlalarını yok pahasına alıp çiftliğine katan insanları bol bol bulmuştur⁹².

5 - Sekban, levend ve suhte bölüklerinin köyler üzerine, o zaman kullanılan deyimini ile, “bিরer muklacı”⁹³ gibi üşüşmeleri de, çiftçinin yerinden yurdundan kaçmasına az etki yapmamıştır. Bundan önceki araştırmalarımızın gözden geçirilmesinden anlaşılacağı üzere, yukarıda

⁸⁹ - Bu çiftlikler, sahiplerinin resmiliği yüzünden, subaşların giremediği yerler olarak, hırsız, kaatil ve aşkıyaların sığındıkları yerler olduğu yolundaki dolu şikâyetler, Hükümetin dikkatini çekmişti. Bir hükümde, deniyor ki, “bâzi hırsızlar ev basup yola inüp nice adamlar katleyüp defatla kabahatları zuhur eyleyüp kimi sicil olunup ve kimi müfettiş elinden bir tarik ile halas olup vüzerâ çiftliğine varup ve müteferrika ve çavuş ve sipahi çiftliğine ve yeniçeri çiftliğine bir tarikle sığınup kimi çoban olup...”: Başbakanlık Arşivi, İbnülemin, karton: 3, Nr. 497.

⁹⁰ - İstanbul Çevresi, Bursa, İzmit, Balıkesir, Trakya gibi verimli toprak bölgelerinde, “ekâbir çiftlikleri”, sanki birbirlerine çitili idiler. Özellikle Uludağ yöresinde sayıları onbinleri bulan “hasşa koyunlarından” ibaret yüzlerce sürüler otlatılmakta idi

⁹¹ - Mirî toprak rejiminde, toprağın asıl sahibi devlet olduğu için, köylünün ancak tasarruf hakkı vardı ki, devletin (daha doğrusu onun vekili demek olan dirlik sahibinin) rızası ile bu hak kadı huzurunda başkasına devredilebilirdi. Ancak şunu söylemek gerektir ki, Kadı defterlerinde “askerilerin” köylüden devraldıkları toprak tasarruflarına ait işlem fazla geçmiyor. Çiftlikler de yerden mantar gibi bittiklerine göre, demek, devir işi, sipahinin de tavsibi ile, kendi aralarında yapıyor, resmiyete dökülüyordu.

⁹² - Köylerin çiftlikler hâline getirilmesinden doğan sorunları ne şekilde halledip, toprakların eski sahiplerine geri verilmeleri suretiyle, reayanın köylerine dönmeleri hakkındaki hükümler için, I. Ahmedin 1018 tarihli fermanına bakınız: M.Ç. Uluçayın adı geçen eseri, vesika bölümü.

⁹³ - Başbakanlık Arşivi, İbnülemin, Karton, 4, Nr.704: “Tırazonda muklacı ve sekban ve sair eşkiya yeniçeri ve sipahi namıyla köy köy gezüp vilâyeti harap edüp..”; Topcular Kâtibi Abdülkadir Efendi, Adı geçen yazma, (Esat Ef. Nr. 2151) Vr.74: “ve Deli Hasan yetmiş bin nefer sekbanlar ve muklacılar ve hudbinleriyle...”

adlarını saydığımız soyguncu ve yiyici kişilerden birikme bölükler, uğradıkları köylerde birer süre konakladıkları sırada, fakir-zengin, hemen herkes bu zorlu konakçıları ağırlama külfetine katılıyordu. Bölüğün levend veya suhtelerinden, çoğu ergen (evliler de evlerinden uzun süreler ayrı kaldıkları yüzünden bekâr sayıldılar) olduğu için, köylünün ırzına iliştikleri de az değildi⁹⁴. Buna göre, soyguncu bölüklerin, köy insanını yerinden oynatmadaki etkilerinin, bir yandan, ortada, mal, can ve ırz güveni diye bir şey bırakmamaları, öte yandan da, levendliğin, kazancı kolay ve her türlü sosyal kayıttan uzak hür bir yaşantı türü görünmesinin, ömürlerinin hangi şartlar içinde geçmekte olduğunu belirttiğimiz köy insanına imrendirici gelmesi şeklinde iki yönlü bulunduğunu kabul edebiliriz⁹⁵.

Türkiyenin dirlik ve düzenlik tarihinde, baş sorun olarak, devleti uğraştıran “köyden türemiş boş levendler” oluntusunun XVI. yüzyıldaki seyrini buraya kadarki çizimleri ile izledikten sonra, şimdi, Anadolu köyünün, 1603 yazından 1609 sonlarına kadar yaşadığı “kaçgun” olayını başat belirtileri ile kaydeyliyelim:

Daha 1603 yazında Türkiye yüzeyine bakıldığı zaman, insanın gözü, Celâlîliğin yepyeni bir yola girdiğini kolayca seçebilirdi: Deli Hasan’ın ardısına gitmeyip, Anadoluya dağılan yüzlerce isyancıbaşının bölükleri gittikleri bölgelere, sanki her yanı tutuşturan birer yangın gibi genişlediler. Karayazıcı Deli Hasan celâlîliğinin eski çırakları olan yeni başbuğlar, şimdiye kadar alınmış hiç bir korunma tedbirinin eme yaramadığı açık köyleri zehirli iğneleriyle dağıyan, kovandan boşanmış azgın arılara benziyorlardı⁹⁶ Gerçekleyin, kendilerine takılan “celâlî”

⁹⁴ - Ümerânın kapularındaki sekbanlar, aynı şeyleri, yalnız köylerde değil, şehirlerde bile yapmakta idiler. 1606 da İran seferine gitmekte olan Deli Ferhat Paşa, Bursadan geçerken, halk askerden bazılarının kadın kaldırmakta olduklarını şikâyet edince, Paşa cevabında: “ya benim kaldırırsınlar” demişti. Bak., Hammer, Osmanlı Tarihi, C.8, S. 74

⁹⁵ - Eserlerini Celâlî Fetretî ve Büyük Kaçgun sıralarında veya az sonra yazmış olan vakayinâmeciler, köylü halkın “bölüklere karışmalarını”, türlü sosyal ve iktisâdî baskıların zoru altında sırf yağma hırsı ile yaptıklarını iddia ediyorlar, Kâtip Çelebi: “Erazil-i reaya memleketi hâlî bulup tarik-ı yağmaya sapsınlardır. Her sülük bir tarikle ata ve dona malik olup her fırkaya bir reis peydâ olmuş ve bölük bölük atl ve piyâde” müsallah guruplar, “nehb-ü garet ve hetk-i haremât etmişlerdir” ,diyor: Bak. Fezleke, S.289; Abdulkadir Efendi de Vekayinamesinde: “Anadolu Vilâyetinde Celâlîler ve sekbanlar çiftçiler hizmetlerin ve kurraların birağup vesvese-i şeytani izlâliyle tüfenklenüp sekbanlara karuşup seyyidi olurdu”, diyor: Süleymaniye, Esat Efendi yazmaları, Nr.2151, Vr. 73.b.

⁹⁶ - Bu acıklı duruma âit olayların dehşeti hakkında yeter bir fikir vermek için, olup geçenlerden en sivrilerini örnek olarak okumak üzere, bakınız: Celâlî İsyancıları, s. 221-241

sözünün anlamına uygun olarak, tam bir vurucu-kırıcı davranışı huy edinen “muklacılar” önünde, halkın paniğe kapıldığı, o zamanın Anadolu-yu ilgilendiren bütün yazışmalarında söz konusu, edilmiştir⁹⁷. Örnekleyin, Karaman Beylerbeyisi Mehmed Paşa, “yurtluk ve ocaklık üzere” bir çavuşun üzerinde bulunan zeamet konusunda, Boğazlıyan Kadısına 1 Nisan 1608 tarihli mektubunda, “celâlî taifesi istilâsında mezbur zeametın reayası bilküllüye terk-i vatan edüp harap ve yebap” olmuş bulunduğunu yazıyordu⁹⁸. Lâdik Kasabasının, kadı, müderris ve öteki ileri gelenleri de, adı geçen kasabanın yarısını Gurguroğlunun yaktığını ileri sürerek, bir dahaki baskına karşı bir palanka (küçük kale) yapma izni isterken, köylerin harap ve insansız kaldıklarını Divana duyurmuşlardı⁹⁹. Köyler halkının, geniş çapta şuraya buraya dağılarak, yerlerinin insansız kaldığı üzerinde bütün vesikaların tamıklık ettiğini söylemekle, bu konuyu burada keseceğiz. Ancak, şunu da eklemeyi edemeyeceğiz ki, örneği çok olmasa da “reaya”nın, kaçmak değil, “eşkiyâya katılarak”, birlikte soyguna giriştikleri yerler de görülmüştür. Gerçeklerin, Alâiye (Alanya) Kadısı Divana yolladığı mektupta, bu kasabanın “âyân ve eşrafi ve ulemâ ve sulahâsı”nın, kendisine gelip, şu konuda yakındıklarını bildiriyordu: Sözlerine göre, “ehalisi fitne ve fesat üzere olup etraf ve eknafta olan eşkiya ile ittifak ve ittihad edüp reâyâ ve berâyâ mezburlardan muzaccir olduğundan maada avâriz-i divaniye ve tekâlif-i örfiyye vermekte inat ve muhalefet üzere” idiler¹⁰⁰

b) Kaçgunda köylü kütelerin gittikleri yerler:

Olaylar uzun uzun yazışmalara yol açtığı için, köylerinden bu denli çok ayrılanların nerelere gittikleri de genel olarak bilinmektedir. Levend soygunları diye nitelenebilecek olan büyük karışıklıkların yerlerinden oynattığı milyonlarca köylünün gittikleri yerler, önem sırası ile, aşağı yukarı şöyledir:

⁹⁷ - Ankara Ş. Sc.Nr.9,S.292,15 Ağustos 1605 (Selh-i Rebiulevvel 1014) tarihli bir defterleme yazısında “Hass-ı Hümayûndan Ankara ve Yenişehir aklâmından Haymana nam mukataa tevâbiünden Kırşehir ve Hacıbektaş kadılıklarında olan hasların bir kaç sene vilâyet fetret olmağla ümerâ ve nuzzardan kimesne zaptı için varılmak müyesser olmamağla...” şeklinde ifade ile, celâlî olayları sırasında, hükümetin idareden el çekmiş bulunduğunu belirtmiş oluyor.

⁹⁸ - Ankara Etnoğrafya Müzesi, Kayseri Ş.Sc.Nr. 14,15 Zilhicce 1016 tarihli mektup tıpkısı

⁹⁹ - Başbakanlık Arşivi, İbnülemin, Karton 3, Nr. 483 (24 imzah ve 2 Rebiulevvel tarihli arz)

¹⁰⁰ - Başbakanlık Arşivi, Mühimme Defteri, Nr. 75, S. 42 (Alaiye Beyine ve İbradi Kadısına 28 Zilkaade 1013 tarihli hüküm)

1 - Hükümetin izni ile, uygun yerlerde yapılan "palanka" ların ve şehirlerle kasabalardaki kalelerin içine sığınmalar¹⁰¹.

2 - Görülmesi, ya da ulaşılması güç, sarp, dere içi ve ormanlık yerlerde kurulan derme-çatma yeni köylere taşınmak sûretiyle, eski köylerin yerlerini değiştirme.

3 - Başka Sancaklara, özellikle, doğunun sınır vilâyetlerine kadar giden uzak göçmeler.

4 - Böylece, türlü yönlere dağılarak, ekip-biçme ve hayatını iyi-kötü kazanma düzenini bozmak zorunda kalmış olan ailelerin genç ve gücü yerinde erkeklerinin levend bölüklerine karışmaları.

Celâlî Fetreti ile Büyük Kaçgunluk arasında bağlantı yılı olan 1603 de, öyle anlaşılıyor ki, Türkiye halkı, ortalığa düzenlik geleceğini ummak şöyle dursun, gidişetin bütün bütün karanlığa yöneldiğini anlamış, bu durumda, son bir korunma çaresi olarak, büyük şehirler ve kasabaların eski kalelerini onarmak, kale dışlarında kurulmuş bulunan mahalleleri çok ise, buraları da içine alacak daha geniş "surlar" çevirmek, sonradan doğmuş kasabaları, yeri korunmaya uygun köyleri palanka içine almak gibi çareler düşünerek, yapım izni getirtmek üzere, memleketin dört bir yanından halk yığınları, kadıları ağzıyla izin isteyip almışlardı¹⁰². İşin başlangıcında, Divan'ın, bu gibi isteklere pek kolaycı davranıp izin kâğıtlarını hemen yolladığını görüyoruz. Çünkü, Anadolu'da olup geçen büyük karışıklıkların hükümet gözüyle anlamı, bir sürü Celâlî bölüklerinin, sanki halka karşı yabancı üklelerden gelmiş askerler gibi olmaları dolayısıyla, bir yanda topluma düşman saldırganlar, onların yamacında da, yediden yetmişe birbirine sınıksız sarılmış "reaya fukarası" bulunduğu şeklinde idi. Halbuki, yukarıda ayrıntılarıyla anlattığımız üzere, oluntu hiç de hükümet nitelediği gibi değildi. Gerçi, yerine göre, resmî görevli bir beyi, ya da zorba-celâlî olmuş bir başbuğu önlerine düşürüp, köyde, kasabada, şehirde, şurda burda oturan halk topluluklarını soymak suretiyle geçim sağlamak zorunda olan levendler, artık, toplum içinde ayrı bir düzen idiler. Ancak, buraya giren kişilerin kaynağı da köy toplumu olduğunu, kimlerin

¹⁰¹ - Örnekleyin, Karahisarısahip (Afyon) Kadısına yazılan hükümde Celâlî yüzünden kaçıp kaleye dolanlara, boş arsalara yaptıkları binalar yüzünden eziyet olunduğunun şikâyeti üzerine önlenebilir için hüküm, Mühimme Defteri. 75,s.42

¹⁰² - 1602, ve hele 1603 de, Palanka ve kaleler yapılması, eskilerinin onarımı, bunlardan çıkan sorunlar için bak., Celâlî İsyanları, S.254 - 256

celâlî, kimlerin hükûmet görevine bağlı kişiler bulduklarını ayırmanın kolay bir iş olmadığı da düşünülünce, kale ve palankaların, halkı lewendattan koruyacak kapalı engeller teşkil edemeyecekleri kendiliğinden anlaşılmalı idi. Örnekleyin, bugün celâllere karşı koyan bir kişi, halkın da desteği ile, palankayı kuruyor, yarın olaylar kendisini de bir celâlî olmaya sürüklerse, yapmış olduğu kale ve palankayı bu sefer hükûmete karşı kullanıyordu¹⁰³. Palankalarla ilişkili olayları izlediğimiz zaman, kale veya palanka yapma izni almada, celâlî eğilimliler ile, celâllere karşı halkın yanında kendilerini koruma niyeti güdenler arasında bir ayırım yapılamadığını, bu yüzden de, bu yılı yapılmasına izin verilen yüzlerce palankadan pek çoğunun, ertesi yıl celâlî sığınağı oldukları için yıktırılmalarına ferman çıktığını çok görmekteyiz¹⁰⁴. Divan hükûmeti, palanka ve kalelere ait, yapılma ve yıkılma isteklerinde olarak, kendisine gelen yüzlerce birbirinin tersi dilekçelere nasıl işlem yapılacağını şaşırılmış görünmekte, bu yüzden de bir çoklarına yapma izni vermeye devam ederken, öteki pek çoklarının da yıkılmasını emretmekte idi¹⁰⁵. Bu konuda hayli sıkı davrandığı şurdan da belli ki, Kalenderoğlu Mehmed, 1608 de Tosyayı yaktığı zaman, bu karagünlü kasabada oturanlar, önceki izin fermanı da bu yangında yitmiş olmakla, kaleyi yeniden yapmak üzere, gerekli müsadeyi almakta hayli güçlük çektiler¹⁰⁶. İzinsiz yapılan, ya da eşkiyanın kullandığı öğrenilen kale veya palankaları yıkmakta devletin büyük kalelerindeki bir iki topun oraya yollanması yetiyordu¹⁰⁷.

¹⁰³ - Meselâ, yerinde anlatılacağı üzere, bu şekilde eşkiyanın eline düşmüş palankaları yıkmaya görevi alan Karaman Beylerbeyi, Divânâ yolladığı mektupta, görevinde karşılaştığı zorluklardan söz ederken, "palankaları hedm için olanıbe (Kırşehir Sancağına) varıldıkta Liva-i mezbur beyi olan Erzâde (Celâllikten geçme) beş altı yüz miktarı tüfenkendaz sekban cem'edüp ve sancağında yüz miktarı palankalara adamlar gönderüp palankalara kapatup bilâemr cege mübaşeret olunmadığını bildirmişsin.." Bak., Muhim Defteri Nr. 78, S. 53

¹⁰⁴ - Palankaların yıkılmalarına ferman çıktığında, görevliler harekete geçince, bu defâ da, yıkmaya karşı yakınlıklar başlıyor, palankaları yıkılınca eşkiyanın hücumuna uğrayacaklarını ileri sürüyorlar, bu durumda, Divan'dan, birbirleriyle çelişir emirler çıkıp duruyordu. Bak., Mühimme 78, S. 840 (Karaman Beylerbeyisine ve Koçhisar Kadısına, Muharrem 1018 tarihli hüküm)

¹⁰⁵ - Ankaranın Murtazaabât Kadılığı, Gökler Kariyesi halkı, kendi palankalarının da yıkılması amrolunduğunu arz ile, buraya eşkiyâ girmediğinden, kalenin kendilerine bağışlanmasını istemişler ve dilekleri kabul olunmuştu: Ankara, Ş.Sc.10,S.287 (evâsıt-ı Muharrem 1016 tarihli kayıt)

¹⁰⁶ - Başbakanlık Arşivi, Mühimme Defteri, 81, S. 172

¹⁰⁷ - Örnekleyin, Haymanada izinsiz yapılp, eşkiyanın, yol kesmek üzere, içine sığındıkları palankaları yıkmak üzere Ankara Kalesinden iki top yollanması için Ankara kadısına ve dizdarına emir yolladı: Ankara Ş. Sc.10,S.208 (evâil-i Cemaziulevvel 1016 tarihli hüküm)

Palanka ve kaleler yapılmak sûreti ile eşkiyadan halkın korunması işleri, ya da zorbaların, buraları ele geçirip, birer derebeyi davranışı ile hükümete karşı kullanmalarından doğan sorunlar uzun birer hikâyeye olup, XVII. yüzyılın ortalarına kadar bir türlü çözülemeyen davâ hâlinde sürüp gitmiş olup, biz bu kadarını yazmayı bu etüdün sınırı için yeter buluyoruz.

Celâli Fetreti ve Büyük Kaçgunluk sıralarında köylülerin, hattâ kasabalarının, canlarını kurtarmak için, göze görünmez ormanlık, kayalık, dağ koğukları gibi yerlere kaçtıklarını, bâzan vakit bulamadıkları yüzünden, eşya, yiyecek, ekin ve hayvan sürülerini bile ortada koyduklarını kadılar şikâyet yazılarında veya resmî raporlar sayılan "kazâyâ defterlerinde" kaydetmişlerdir. Topcular Kâtibi Abdulkadir Efendi de, "Vakayinâme"sinde, halkın, dağlar'a ve "balkanlar'a" (dağlık ve ormanlık, insanın kolay giremeyeceği karışık ve görünmez yerlere) sığınarak, palamut ile karın doyuracak bir yaşantı sürmüye başladıklarını tekrar tekrar söyleyip durmuştur¹⁰⁸. Korunması çok zor olan köylerinden, ya da kasabalarından, daha kuytu ve elverişli yerlere gidip, çalı çırpıdan ev-bark yapıp, böylece, yeni bir köy kurmuş olanların çoğu, 1609'u izleyen düzenlik yıllarında da, gidip, eski köylerini diriltmemişler, Celâlilik sıralarında şenelttikleri yerlerinde kalmışlardı. Bu gün, Anadolu'da, örnekleyin "Tekke" adlı bir köy, onun biraz uzağında "Eski Tekke" denen, insansız, yıkık, yalnız eski bir mezarlığı bulunan başka bir köy; "Aldemirci" köyü, onun ötesinde de mezarı belli, aynı sûretle boş kalmış "Eski Aldemirci" gibi oluntular, hep büyük kaçgunluk devrinin tarihî izleri hâlinde yaşamaktadırlar¹⁰⁹.

Buldukları çevreyi bırakıp, sancak sınırlarını aşanlar, yani uzak yerlere göç edenler de az değildi. Örnekleyin, Bozok halkı Amasyaya, Amasyalı Çorum'a, ya da İstanbula gidiyordu. Kendilerini korumaları daha güç olan hıristiyanlar arasında görülen göçlerin müslümanlarınkinden ziyade olduğu anlaşılıyor. Bunların çoğunluğu kıyı kasaba ve şehirlerine iniyordu. İstanbul, hıristiyanların en çok gittikleri yerdi¹¹⁰.

¹⁰⁸ - Yazarın şu eseri: Süleymaniye, Esat Efendi yazmaları, Nr. 2151, Vr.78, 80, 122.,

¹⁰⁹ - Anadolu yüzeyinde, bu olayın kalıntılarını ve genişliğini araştırmak için yapılacak bir gezinti, ayrıca, köylerin, yüzyıldan yüzyıla geçirdikleri ad, yer değişikliklerini tesbit için tapu ve öteki defterlerin incelenmesi, her halde çok ilginç ilmi sonuçlar verecektir.

¹¹⁰ - Timarlı sipahilerin ve öteki dirlik sahiplerinin şikâyet yazıları, muhataa eminlerinin vergi toplama defterleri, cizyedarların arzları, bu gibi raiyyetten vergi alacaklısı durumları dolayısıyla, göç eden kişileri arayıp bulduktan sonra, vergilerini toplama peşinde koşanların,

Anadolu halkını, Rumeliye, belki buraya olanından daha çok sayıda da, Türkiyenin doğu sınır vilâyetlerine göç ettiren nedenler, celâlî karışıklığından başka, çok ağır olan vergi ve salmalara dayanamamak yanında, borçlunun baskısından kurtulmak ve ekip-biçme azalması yüzünden çıkan kıtlıkta aç kalmak gibi diğer iki önemli oluntu idi¹¹¹. Erzurum Defterdarlığı ile birlikte, Karahisarışarki Beylerbeyliği de üzerinde bulunan Mehmed Paşa, 1602 de İstanbul'a yolladığı adamı eliyle Divâna sunduğu yazısında, Erzurum "aklâmına dahil mukataa yerlerinin reayası perakende olmağla" buraların gelirinin "serhad kullarının mevaciplerini" (ulûfelerini) ödemiye yetmediğinden yakınıırken, Anadolu'dan doğu illerine olan göçleri de sözlerine eklemiştir. O, yazısında, "onbeş yıldan mütecevizdir Sivas ve Maraş ve Erzurum ve sair memâlikten cilây-i vatan eyleyen reaya Çıldır ve Kars ve Kçıvan ve Kağızman ve Diyadin ve Eleşkirt ve Zaruşat (zaişat) ve Şüregel ve Göle ve Tekman ve İspir ve sair Gürcistan beylerinin eyaletlerine" gidip yerleştiklerini uzun uzun anlatıyordu¹¹². Erzurum Defterdarı olan Mehmed Paşa'nın yazdıklarının fazlasiyle doğru olduğu, kendisinden bir yıl sonra adları geçen doğu illerinin "tahriri" işinde bulunan Eski Nişancı Ali Efendiden Divana gelen mektup ile de anlaşmıştır¹¹³.

yukarıda söylenen türden yazıları, ayrıca, alacaklı oldukları kişilerle aralarında çıkan anlaşmazlık yüzünden mahkemeye düşmek zorunda kalmalar ve öteki olayların yarattığı işlemleri belirten tarih vesikalarının gözden geçirilmesi, Türkiye halkının Celâlî isyanları ve bu arada çıkan korkunç kıtlıklar etkisiyle, ne denli geniş çapta yer değiştirerek, birbirlerine yeni bir karışım yaptıklarını çok iyi belirtmektedir.

¹¹¹ - Mukataa Eminleri, mültezimler, göçlere sebep olarak yalnız celâlî baskınlarını, kadılar ise, kazâya defterlerinde, yerlerinde kalanlardan, göçenlerin hisselerine düşen vergileri de almak için avarızcılarını ve cizyadarların yaptıkları zorlamaları, ehâlinin şikâyeti üzerine, Divana yolladıkları arzlarında, celâllik ile beraber avarız-i divaniye ve tekâlif-i örfiye vergilerinin ağırlığına reyanın dayanamayıp kaçmaya mecbur olmasını zikretmişlerdir. Bak., Ankara Ş. Sc. 10, S. 220, 239, 250

¹¹² - Başbakanlık Arşivi, Divân Kayıd Defteri, S. 118, 4 cemaziyülevvel 1011 tarihli hüküm (Erzurum Defterdarlığı ile Karahisarışarki Beylerbeyisi olan Mehmed Paşaya hüküm)

¹¹³ - Başbakanlık Arşivi, İbnülemin, Karton 3.Nr.677, evahir-i cemaziyühahir 1012 tarihli hüküm: "Mukaddemâ nişancı olup hâlâ tahrir hizmetinde olan Ali dâme ilmihu'ya: Bir kaç yıldan beri Revan ve Gence ve Göle ve Ardahan ve Tiryâlet ve Lori ve Penbek ve Olaport sancaklarına ve Tepedey ülkesine ve Çıldır ve Kars beylerbeyliklerine içillerden haylı reaya gelüp karardâde ve temekkün edüp ve hariç vilâyetlerden davarları ile yürük ve oymak ve ulusât gelüp kurrâ ve mezârden hariç otlu sulu hâlî yerlerde kimi kışlayup ve kimi yazlayup ve kimi kadimî yerlerinden kat-ı alâka edüp kışta ve yazda sakin olup" bu gibilerine kaydolunacak "rüsûm beylere ve sair ümerâ'ya değil mîriye ait olması lâzım gelmeğün..."

Yukarıda sözlerini ettiğimiz görevlilerin verdikleri rakamlar doğru ise, köylerdeki ehalinin, genel olarak üçte ikisi göçmüş bulunuyorlardı¹¹⁴ Hattâ, olayların yapmış oldukları zarar ve ziyanı defter etmiye çıkan kurullar bazı köylerde bilgi alacak bir kişi bile bulamamış idiler. İnsanların üçte bir ölçüsünde kalarak barındıkları köyler reayasının durumuna gelince, bunların son derece fakir kişiler olduğu bildiriliyordu¹¹⁵.

c) Köylerde Kalanlar

Böylece, pek çok insanların, çiftlerini bozup, şuraya buraya dağıldıklarını belirttiikten sonra, ekin ziraatinin geniş çapta azaldığı sonucunu çıkardığımız köylerin, bu kadar boşalmadan sonra, nasıl bir görüntüye büründüklerini kısaca kaydetmek, konumuzun incelenmesinde eksik bir yan kalmaması için gereklidir.

Köylerden pek çoklarının, sanki insandan arınmışcasına, boşalmalarına karşılık, içlerinde bir kaç hâli-vakti yerinde kudretli kişilerin bulunduğu bazı köylerini birer palanka=küçük kale ile çevirmişlerdi. Fakat, bir sürü kişiler yer ve yurtlarını bırakıp gittikten sonra, köy alanlarında kalanlar, ya eşkiyanın soyacak hiç bir şeyini bulamayacağı fakir-fukara, ya da kaçanların bağ-bahçe ve tarlalarını yok pahasına satın alan ve sayıları her köyde bir kaç kişiyi geçmiyen, toprak ağalığına yönelmiş kişilerdi. Büyük çoğunluğu yeniçeri, sipah, silahdar ve öteki kapukulları olan bu sözünü ettiğimiz çiftlik ağaları, eşkiyâ talanına o kadar açık bulunan köylerde güvenlerini nasıl sağlayabiliyorlardı, bunu vesikalardan pek öğrenemiyoruz. Hayatlarının sürekli olarak tehlikede olduğu, celâlî baskınlarında ölenlerden bir haylının kapukulu bulunmalarından anlaşılıyor. Ancak, çiftlik sahiplerinden çoğunun, köylerde, hem de hayvan sürüleri, ev, bark, ahır, samanlık, ağıl ve öteki yapılarıyla beraber, sonuna kadar oturmakta sebat ettik-

¹¹⁴ - Ankara'da ve Orta Anadolu'da köyler'e giden emin, mültezim, kadı ve öteki görevlilerin verdikleri rakam böyledir.

¹¹⁵ - 1607 yılında Karaman Beylerbeyi Tekeli Mehmed Paşanın Kalenderoğlu üzerine yapacağı sefer için nüzüül akçesi toplatmak üzere, Ankara Kadısı Mehmed Sadık Efendiye gelen Nüzül Eminine verilen bir tezkerede şu ifade yer alıyor; "Murtazaabad kazasının reayası celâlî istilâsında perâkende olup ve terk-i evtan eyleyüp bakiyye kalanlar da gayet fakir'ül-hâl olduklarından mâdâ zikrolunan eşkiyâ altı aydan beru içlerinde oturup" neleri varsa yağma olduğunu "ehali-i vilâyet ihbar edüp" hallerinin böyle olduğuna "biz dahi (mahkeme erkânı) şahit olup..": Ankara Ş, Sc. 10, S. 212 (evahir-i cemaziyülulâ 1016 tarihli tezkere tıpkısı)

leri görülüyor¹¹⁶. Bu gibilerinin kendilerini nasıl koruduklarını, Topcular Kâtibi Abdulkadir Efendi kaydetmiştir. Ona göre, “kapukulları olanlar celâlîler havflerinden kariyelerde meskenler için palankalar icadetmeğin tüfenkli sekbanlarla ehl-ü iyallerini hıfzettirirlerdi”¹¹⁷. Eğer, I. Ahmed’in adalet fermandaki hükûmet iddiası doğru ise, celâlîlerin geniş çapta yakıp yıktıkları, halkını şuraya buraya göçtürdükleri köylerde çiftlik hayatının aynı devre içinde gelişmeler kaydettiğini kabul etmek gerekir. Biz bunun bir nedenini de çiftlik sahiplerinin, yukarıda da anlattığımız, palanka yapma, sekban tutma gibi kendi güçleriyle aldıkları tedbirlerden başka, bunların herbirinin ayrıca bir kaç azılı celâlî başbuğu ile kurdukları dostluğun, öteki gurupları, böyle celâlî dostları bulunan çiftliklere karşı saldırılarında, daha korkak davranmaya mecbur etmesinde de buluyoruz.

“Celâlî Fetreti ve Büyük Kaçgunluk”un Anadolu köy toplumuna, gerek iktisadî ve gerek sosyal yönlerden yaptıkları etkileri, uzun sözü-müzü toparlamış olmak bakımından şöyle özetliyeceğiz:

Celâlî, “mîrimiran sekbanları”, suhte, sipah zorbası bölükleri gibi tür-lere ayrılan büyük soyguncu gruplar, azılı başbuğların ardına takılarak, köyleri talan etmiye başlamışlardır. Bu olayların yarattıkları karışıklık-larda, pek çok halk, çift-çubuğunu bırakarak, köyünden kaçtığı için, bunlardan genç olan erkeklerin, gidip, ötede başka bir isyancı gruba katılmaları ile, sekban bölükleri birer çığ gibi büyümüş, artık pek çok köyler, nüfuslarının üçte ikisini kaybettikleri gibi, celâlîlere, ya da öteki soyguncu gruplara kışlak, yazları da şehirlerle kasabalara saldırılarında eğrek olmuşlardır. Bu denli geniş göçmelerin sonucu olarak, bir haylısı ıssız kalan köylerden toprakları verimli olanların büyük çoğunluğunda, kapu kulları, ümerâ, çavuş, müderris ve halktan güçlü olanlar çiftlik kurmuşlardır. Çiftlik sahipleri, üretimde, ekinciliği değil, hayvancılığı üstün tuttıkları için, kaçan köylülerin, kerpiç, harçsız duvar ve başka şeylerden yapılmış harap kılıklı konukları yerine, bu gibi köylerde,

¹¹⁶ - 1609 da, Anadolunun az çok barış ve huzuru sağlanınca, I. Ahmed’in yayınlamış bulunduğu tanınmış adalet fermanda, nüfusu herhangi bir şekilde kaçmış bulunan köylerde türeyen bu çiftliklerin yıkılıp, köylülerin yerlerine dönmeleri beklenmeden, çiftlik sahiplerinin sürüleriyle gitmeleri önemli bir madde olarak karara bağlanmış, özellikle kapukulu durumlu çiftlik sahiplerinin direnmiye kalkmaları yeni yeni fermanlar çıkarmasını gerektirmiş idi: Bak. M.Çakatay Uluçay, adı geçen eserin vesikalar kısmında I. Ahmedin 1018 tarihli fermanı

¹¹⁷ - Adı geçen Vekâiname, Esat Efendi, yazma Nr. 2151, Vr. 107

çiftliklerin haremlik-selamlık bölmeli konakları, ahır, samanlık, ve öteki yapıları yükselmiştir¹¹⁸.

1607 ve daha sonrasının olaylarını anlatacağımız başka bir yazımızda, köylerin uğradıkları sosyal ve iktisadî haraplığın Türkiyenin iç gelişme tarihinde nasıl bir gidişet izlediğini göstereceğiz.

6 - Büyük Kaçgunlukta Şehirler.

Kasablar ve hele şehirler, Karayazıcı devrine kadar her türlü sekban saldırısından saklı kalabilmiş idiler. Yalnız ergen işçi, boş levend, "paşa kapularında" görevli sekban gibilerinin, ki bunlardan çoğu "bekâr odalarında" oturuyorlardı, çıkardıkları cinayet, hırsızlık, kundak yoluyla yangın, fuhuş ve bunlara benzer olaylar, halkı az rahatsız etmiyordu. 1599 yılı ise, celâlîliğin, önce kasabaları, onun ardından şehirleri zorlamalarının başlangıcı olmuştur. Gerçekleyin, Karayazıcı ile kardeşi Deli Hasanın soygunlarını doğrudan doğruya kasabalarla şehirlere yöneltmiş oldukları görülüyor. Birincisi, şehirlere adamlar yolayıp, "fidye-i necât" (şehiri kuşatmama karşılığında kümeli bir para) isteme huyunu edinmiş, ikincisi ise, büyük sekban kalabalığı ile sıkı kuşatmalar uyguladığı yerlerden istediği miktar para ve eşyayı almadan çekilmemiş idi. Celâlîlerin, bu şekilde, şehirleri soyma devrini açmalarından sonra, gerek Karayazıcı ve gerekse Deli Hasan, yanlarında olan-olmayan bütün celâlî başbuğlarına söz dinletecek kudrette oldukları için, Anadolu şehirlerinin, hiç olmazsa tek başbuğa, istediğini, ya da pazarlıkta kararlaştırılanı vermeleri, kurtuluşlarını sağlamaya yetiyordu. Fakat, 1603 yazında Celâlîliğin yeni bir devre girmesi, işi değiştirdi. Çünkü, Deli Hasan Rumeliye geçtikten sonra, Anadolu'da kalan celâlî başbuğlarından pek çoğu kazandıkları güç yönünden Karayazıcı ve biraderini bile geçtikleri için, artık, şehir ve kasabaların kara günleri başlıyordu. Bir kaç ay içinde arkası arkasına üç dört gurupun baskımına uğrayan şehir, bunların hangi birine canını satınalma parası yetiştirebilecek idi? Örnekleyin, talihsiz Ankara Şehri, Deli Hasana büyük bir "fidye" ödedikten sekiz dokuz ay sonra, bir de Karakaş Ahmedin celâlî

¹¹⁸ - I. Ahmedin arkası arkasına çıkardığı ferman ve hükümler, karışıklıklar sırasında kaçma zorunluğunda kalmış bulunan "reaya fukarasının" 1609 (1018) genel affından ve adalet fermanının kendilerine sağladığı haklardan yararlanarak geri yerlerine dönebilmeleri için bütün bu çiftlik binalarının önceden yıktırılmasını, sürülerin köy topraklarından uzaklaştırılmasını kesinlikle emretmiş ve yaptırmış idi.

bölükleri tarafından kuşatılmış, bu azılı başbuğ şehir'in kale dışında kalan Karaoğlan-Samanpazarı-Karacabey Hamamı çizisi yanlarına düşen bütün çarşı ve mahallelerini insafsızca yakmış idi¹¹⁹. Ege bölgesine doğru olan Afyon, Kütahya, İsparta, ve öteki bir sürü kasabalar, ya yakılmışlar, ya da ellerinde neleri varsa verip canlarını zor kurtarmışlardı. Kastamonuyu da Yularkastı yaktı. Amasya, Tokat, Karahisarişarki ve Yeşilirmak yöresinin daha bir sürü kasabaları kalabalık eşkiya guruplarınca kuşatılarak aylarca aç-susuz kendilerini korumaya çalıştılar. Çoğunda, evler, hanlar, dükkanlar, hattâ cami ve medreseler celâlîlerin çıkardıkları yangınlarda harap oldular. Kayserinin başına gelenler de, Ankaranınkinden aşağı olmamış, orta Anadolunun o zaman Ankaradan sonra en büyük ticaret ve endüstri merkezi olan bu büyük şehir, yıllarca celâlîlerin saldırılarına karşı koymuş, açlık, hastalık, yangın gibi olaylar burayı da harabeye çevirmişti. Malatya, Harput, Maraş, Urfa ve öteki şehir ve kasabalar, aşağı yukarı bu anlattığımız, yerlerdekinin birer aynı veya daha ağırından felâketleri yaşamışlardır.

Sözün kısası, Felâlî Fetreti ve onu kovalayan daha yıkıcı bir devir olarak Büyük Kaçgun, Türkiyenin toplum hayatını gerek dirlik ve gerek düzenliği yönlerinden yüzyıllar boyunca onaramıyacağı kayıplara uğramıştır ki, 1607 den 1610 yılına kadar olan olayları da başka bir yazımızda anlatınca, bu söylediklerimizin ne denli doğru olduğu anlaşılacaktır¹²⁰.

¹¹⁹ - Yangın alanı sınırlarının bu kadar geniş olduğunu olaydan sonra arsa anlaşmazlıklarının mahkemeye getirilmesi dolayısıyla, sicil zabıtlarında verilen bilgilerden tesbit ediyoruz.

¹²⁰ - Büyük kaçgunluk adını alan 1603 - 1610 arası celâlî İsyanları bölümünü de geçen yıl yayınladığımız "Celâlî İsyanları" adlı eserimizin ikinci cildi olarak çıkarmayı planlamış bulunmakla beraber, araştırmalarımızın bitmesini bekliyerekten, bu makaleleri yazmak her halde Millî tarihin o kadar büyük bir yaşantısını daha gün ışığına çıkaracağı için faydalı olarak düşündük.